

СУЧАСНІСТЬ

ГРУДЕНЬ 1972 Ч. 12 (144)

**Л. ПЕРВОМАЙСЬКИЙ: З РОЗРІЗ-
НЕНИХ ЗАПИСІВ**

**Г. КОСТЮК: ПРО МОЮ ЛІТЕРА-
ТУРНУ ПРАЦЮ**

**М. БРАЙЧЕВСЬКИЙ І Л. ЯМКО-
ВИЙ ПРО ЗМІЙОВІ ВАЛИ**

**Ю. ЛОБODOVСЬКИЙ: ЛІКВІДА-
ТОРИ УНІ**

«SUČASNIST» — DEZEMBER 1972
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

МИКОЛА СКРИПНИК

Книжка на 344 стор. друку, крім нарису діяльності М. Скрипника на тлі української дійсності 1920—30-их років, містить у додатках документи і велику бібліографію.

Ціна: 20 н. марок, для США і Канади — 7 дол., в ін. валютах — рівновартість ціни в дол.

ВАДИМ ЛЕСИЧ

НИКИФОР З КРИНИЦІ

Книжка (72 стор., на крейдяному папері) містить нарис життя й аналізу творчости всесвітньовідомого українського маляра з Криниці. Крім того, 16 репродукцій його творів, у тому числі дві кольорові.

Ціна: 16,50 н. м., або 5 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ

Книжка поезій (96 стор.), заборонених в УРСР і поширених самвидавом. Ілюстрації Р. Петрука.

Ціна: 10 н. м., або 3 дол. у картоні;
15 н. м., або 4.50 дол. у полотні (США і Канада); або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ГРУДЕНЬ 1972, Ч. 12 (144)
РІК ВИДАННЯ ДВАНADЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Федишин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: „Historical Abstracts“, „America: History and Life“.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Suchasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Roman Tymkewycz

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

Музика щодення II

Іван Ковалів

ПОТВОРА

Ну, скептику, скинь траурні всі ризи
і в ріг надії із розпуки дми!
Ти в замку жаху; з-під його карнизів
повзе потвора себелюбства й тьми.

Ти не вбивай її! Вона твій ідол,
і плоть її твоя нікчемна плоть!
Розслаблена своїм лінивим видом,
вона сторожить в тобі мов койот.

Бо кров її не кров, а млосна лімфа,
що смокче дряглу істину з канав,
і пухне тулуб їй на шкурних лихвах
з чужого і безматірнього дна.

Пиха і ситий піт і слизь в емблемах
відблискують мов у проказі мрець,
коли в магичнім танці топче килим
тугий плазун шикований на герць.

Метнулась раз, і мов вампір до ранку
сеє кров мов мед, мов похитливу ржу,
і віддається тілом наркоманки
в несвітський дур хитнувшись за межу.

А потім лиже лоб твій п'яним ротом,
б'є обухом на сполох, мов на скін,
і, ткнувши ратиці в твої бловоти,
з тобою рис твій ганебний слітин.

VIII. 1970

НОСТАЛГІЯ

Суховій, сарнодіви, скупой трави дерть
під самогубним хмарохмером.
Носталгія вальсом кружляє, мов смерть,
і ронить затруєні пера.
Ще зранку ввихнула вона на сам шпиль
і давить сновидною хмарою

вершки симфонічних корон —
 (де трублять шкарляртну північ опівдні
 по жаром пойняті за горами грібені півнів).

Так раптом безладно,
 без жодних зусиль,
 без жодних зумов,
 (захлиснувшись оранжадою),
 трагічно падаєш,
 як безумний П'єро,
 стрімголов,
 шкереберть,
 із своєю смішною

малою
 гітарою.

III. 1970

КОНТИНЕНТ

Цей сірий континент! Тебе він не лякає,
 ти вибрав вже його для правнуків своїх.
 Між зорями одна — зоря північна сяє,
 і путь одна жахтить в морозах осяйних.

Не півдня розкоші, не окциденту плідність,
 не сходу буряність, що нею ми росли,
 морозна тривкість скель, їх твердь тисячолітня,
 тебе здавила тут, і тут ти поселився.

Тут морський, буйний шквал вверх заворожить північ,
 на камені здвигнуться шатра для осель,
 і мінералами розкуті ниви сівні
 промчать понад копалень.

То ж понад усе

ти полюбив свій плід на скелі в гострій тиші,
 і полюбив чужий, іскристий світотруд.
 Під сосон кранами, що північчю колишуть,
 тут очі ти замкнеш. Ні, зорі їх замкнуть.

VII. 1964

Пітніє море і жахтить, мов сіль,
 і синь сільна поймає аж до кости;
 південна хвиля, не добившись сил,
 полоще прибережні водорості.

Мілкий бур'ян тут плодиться, мов падь,
вихтить чайками вітер соковитий
і глухне під цвірчаннями цикад,
щоб виповнилось всетривальне літо.

Щоб море виросло не гімном хвиль,
не скелею на піннявій розтоці,
а сонцем — сонцем, що схиливши бриль,
піском сміється хмарочосу в очі.

VIII. 1964

За вікнами вершиться заметіль,
в уяві ж ти промкнула м'яко двічі.
Здавалося, що ось затихне біль,
і слухаю, чи часом не закличеш.

Але звелись завіси бурі знов,
відмовившись великої відлиги,
і думаю: так ось моя любов
співає завірюхою під снігом.

І ніби холод тулиться до стін
і, як годинник, міряє час ходом,
щоб до вікна нежданно прирости,
зірчастою трояндою із льоду.

II. 1966

Регіт

П'ЕСА

Богдан Бойчук

Дійові особи:

Поет
Софія — його дружина
Мати
Батько
М. — моделька
Отець
Дух
Санітар I
Санітар II

Кімната без точного характеру. Схожа на клінічну вітальню, схожа також на студію.

I

М.: *(Вибухає гістеричним реготом, і тяжко пізнати, чи від зворушення, чи з глуму).*

ПОЕТ: Не смійся!

М.: *(Не може зупинити реготу).*

ПОЕТ: *(Трясе її за рамена) — Не смійся! — (Ловить її за горло і трясе) — Я тебе задущу! Я тобі той сміх задущу в горлі! Ти будеш моєю!*

М.: *(Кричить, а так блідне і падає на підлогу).*

ПОЕТ: *(Стоїть над нею з відкритими раменами, а так, мов непритомний, іде до людей і говорить) — Її тіло тягнеться за руками... як тісто, що пахне дріжджами і нагадує про тепле літо, про вітер і про сонце. Її тіло тягнеться мені за руками. І здається, що вона частинно є моєю. Але де вона? Її не можна схопити. Вона є моєю тільки, як запах її тіла на моїх руках, як спомин, як бажання. Вона є моєю тільки, як ріка, що протікає через мою пам'ять і лишає на свідомості пісок щемління. І здається, що вона ніколи не буде моєю, хоч я пам'ятаю її тіло через дотик; пам'ятаю шкіру, що виховзала мені крізь пальці; пам'ятаю рамена, до яких приростали мої долоні; пам'ятаю груди, що підносились двома надіями в майбутнє. А в горлі, як в криниці, часом дзюрчав сміх, а часом неприхильна мова... І я душив. — (Стоїть, опустивши на груди голову, і мовчить).*

Галасливо входять Батько і Мати, їхні голоси чутні вже здалека.

МАТИ: Не знає.

БАТЬКО: Так, не знає!

МАТИ: Що ховається.

БАТЬКО: В шухлядах і в умах.

МАТИ: Які думки.

БАТЬКО: Не знаємо.

Розкидають папери на його столику.

МАТИ: Ніколи.

БАТЬКО: Це дуже сумна річ.

МАТИ: Прямо розриває серце.

БАТЬКО: Не знаєш, чи людина пуститься.

МАТИ: В культуру.

БАТЬКО: Чи в агрикультуру.

МАТИ: І як тоді пізнати?

БАТЬКО: Як відкрити душі?

МАТИ: Може психологія...

БАТЬКО: Чи сперматологія.

МАТИ: Чи антропологія.

БАТЬКО: Або зоологія!

МАТИ: Це тайна. Це містерія.

БАТЬКО: *(Перечить)* — Наука і матерія!

МАТИ: Це дух та інспірація.

БАТЬКО: Статистика і деривація!

МАТИ: Це благість чи летаргія?

БАТЬКО: Чи світляна енергія?

МАТИ: З міражами і фантами.

БАТЬКО: Чи хвилями і квантами.

МАТИ: Не знаємо.

БАТЬКО: Ніколи!

МАТИ: *(Помічає М.)* — Ш-ш-ш! Що з нею сталося?

БАТЬКО: Чого ш-ш-каєш! Що сталося?

МАТИ: *(Показує на М.)*

БАТЬКО: Ог, води! Скоріше!

МАТИ: *(Вібгає і приносить склянку води)* — Сердешна дівчина! Напийся...

ПОЕТ: *(Не помічає, що діється кругом, говорить до публіки)* — Її тіло тягнеться мені за руками. І тоді здається, що попереду ідуть в майбутнє якісь молоді люди, оглядаються і усміхаються до тебе, як до старого знайомого. Її тіло тягнеться за мною...

БАТЬКО: *(Дає М. води. Вона притомніє і з трудом підводиться)* — Напийтесь ще.

М.: Не хочу.

БАТЬКО: Може полежите трохи.

М.: Ні. Не хочу. *(Підходить до Поета)* — То була добра пое-

зія. Я чула, мов крізь сон. Її тіло тягнеться мені за руками...

ПОЕТ: *(Не свідомий її присутності).*

М.: Це був початок твоєї поеми про жіноче тіло. Тож бувай! Я повернуся до тебе. *(Виходить).*

III

МАТИ: *(Підходить до поета)* — Що з нею сталося?

ПОЕТ: *(Не свідомий їхньої присутності).*

БАТЬКО: Чому не відзиваєшся до матері!

МАТИ: Залиши дитину, не тривож...

БАТЬКО: Дитину!

МАТИ: Не хвиллой його.

БАТЬКО: *(До поета)* — Що, — вона захворіла? Та дівчина?

МАТИ: Зомліла може?

БАТЬКО: Чому ти не заговорив до неї людяно?

МАТИ: Чому ти не промовив слова?

БАТЬКО: З жінками треба ввічливо поводитись.

МАТИ: Вона до тебе говорила ніжно.

ПОЕТ: *(Починає їх помічати)* — Що?

МАТИ: Вона до тебе говорила мило.

ПОЕТ: Хто?

БАТЬКО: Та гарна дівчина.

ПОЕТ: *(Здивований)* — Вона? До мене?

МАТИ: Так, вона.

ПОЕТ: Хіба вона воскресла?

БАТЬКО: До чого це говорення! Воскресати можна...

МАТИ: З мертвих.

БАТЬКО: І сама концепція про воскресіння науково є досить сумнівна і нічим конкретно не доведена.

ПОЕТ: Але як вона могла до мене говорити, не воскреснувши?

БАТЬКО: Зовсім нормально.

МАТИ: І природньо.

БАТЬКО: Це звичайні людські функції.

МАТИ: Підходити і говорити.

БАТЬКО: Це спонукує психічний стан.

МАТИ: Фізично викликаний ззовні.

БАТЬКО: Чи потребою з нутра.

МАТИ: В кожній людині.

БАТЬКО: В намаганні зрозуміти світ, або себе.

МАТИ: Зрозуміти і пізнати.

ПОЕТ: Я хочу зрозуміти... певні речі. Як вона воскресла?

БАТЬКО: Вона ніколи не вмирала.

МАТИ: Тільки втратила притомність, мабуть.

ПОЕТ: Можливо, що вона не може вмерти. То вона мені казала про мою поему?

МАТИ: Так, вона.

ПОЕТ: Але я нічого не пригадую.

БАТЬКО: Не важно.

МАТИ: Напишеш другу.

ПОЕТ: Я не зможу більше.

БАТЬКО: Зовсім певно зможеш.

МАТИ: Ми завжди знаходили.

БАТЬКО: В твоїх шухлядах і паперах.

МАТИ: Нові поезії.

ПОЕТ: Чому ви вічно ристесь в моїх паперах?! (*Поправляє на столику книжки, складає*).

БАТЬКО: Не хвилюйся, — з людської цікавості.

МАТИ: То дуже сумна річ.

БАТЬКО: Прямо розриває серце.

МАТИ: Ми цікаві знати.

БАТЬКО: І ділити світ.

МАТИ: Радощі твої.

БАТЬКО: І смуток.

МАТИ: Щоб приємніше було.

БАТЬКО: Щоб приємніше проходило життя.

МАТИ: Щоб проходив час.

ПОЕТ: (*Нервово*) — Мені треба зрозуміти. Говоріть зі мною, не з собою!

МАТИ: Ми говоримо з тобою.

БАТЬКО: Ми ціле життя говоримо з тобою.

ПОЕТ: Мені ціле життя здається, що я десь загубив своє минуле.

БАТЬКО: Кожний губить.

МАТИ: Залишає по дорозі.

БАТЬКО: Неодмінно. Бо рівнання людських взаємин сходять до нуля, коли наближається до безмежності, а безмежність в людських обмеженнях дорівнювала б смерті.

ПОЕТ: (*Кричить*) — Говоріть зі мною!

МАТИ: Та ми ж...

ПОЕТ: Я загубив своє дитинство.

МАТИ: Ти був гарною дитиною.

БАТЬКО: Як лялька.

МАТИ: З кучерявеньким волоссям.

БАТЬКО: Ти його розчісувала.

МАТИ: На боки.

БАТЬКО: А пізніше взад, пригадую.

ПОЕТ: Чому ви знов лишаєте мене самим!

МАТИ: (*Розводить руками*) — Ми ж ціле життя...

БАТЬКО: З тобою.

ПОЕТ: Біля мене тільки, не зі мною! Ви ніколи навіть не говорите зі мною!

БАТЬКО: Бо ми не знаємо.

МАТИ: Чого ти хочеш.

БАТЬКО: Раз ти нарікаєш.

МАТИ: Що ми ліземо.

БАТЬКО: В твої папери.

МАТИ: І шухляди.

БАТЬКО: Що риемось.

ПОЕТ: Досить!

БАТЬКО: Кричиш, щоб ми тебе лишали.

МАТИ: У спокої.

БАТЬКО: Щоб не пхалися в твій світ.

ПОЕТ: Досить!

МАТИ: А тепер.

БАТЬКО: Ти нарікаєш, що лишаємо тебе.

МАТИ: Самим.

ПОЕТ: *(Хопав крісло і б'є ним об підлогу)* — Досить! Досить! Досить! Я вас навчу! Як слухати і говорити. Ви ціле життя розжовуєте одне одному слова, з приємністю і насолодою, — а мене лишаєте самим. *(Наближається до батька з піднесеним кріслом)* — Я вас навчу, як слухати мене!

БАТЬКО: *(Трясється в переляку)* — Я з приємністю буду робити все, що скажеш.

ПОЕТ: *(Дивиться на матір, — вона нітється під його поглядом)* — Ви обоє будете робити все, що я скажу. Або не будете нічого зовсім. Ясно? Нічого зовсім. Я тут встановляю лад.

БАТЬКО: З батьками так не личить.

ПОЕТ: *(Наближається до батька, — той вмовкає)* — Ми, бачу, починаємо себе розуміти. А тепер скажіть мені, що я робив, як був маленьким хлопцем? Ну, чому ви мовчите!

БАТЬКО: Так відразу тяжко...

ПОЕТ: *(Кричить)* — Говоріть серйозно!

МАТИ: *(Перелякана)* — Ти бігав по вітальні.

БАТЬКО: З зачесаним волоссям.

МАТИ: І чистенько вбраний.

БАТЬКО: Я любив тебе в коротких штанцях.

МАТИ: І в білій сорочечці з широким ковніром.

БАТЬКО: Мережаним синіми або червоними нитками.

МАТИ: Чистесенький, як лялька.

ПОЕТ: А з ким я грався?

БАТЬКО: В тебе був ведмедик, слоник.

МАТИ: І велосипед.

ПОЕТ: Але як я грався з дітьми?

БАТЬКО: *(Здивований)* — З дітьми?

ПОЕТ: Так, з дітьми!

МАТИ: В нас не було більше дітей.

ПОЕТ: А з чужими: в «лапанку», у «вію-вію», у «царівну», у «війну».

БАТЬКО: Ти не грався.

ПОЕТ: Чому?

МАТИ: Бо на вулиці з брудними.

БАТЬКО: Незачесаними.

МАТИ: Не личило.

БАТЬКО: Ніяк.

ПОЕТ: А ви гралися на вулиці з дітьми?

БАТЬКО: Так, а де ж інакше.

ПОЕТ: А ви?

МАТИ: Я також.

ПОЕТ: А мені не личило? Що! Я не пригадую також, чи ви мені співали у дитинстві.

МАТИ: Мабуть ні. Не співали.

БАТЬКО: Ми не знали як.

ПОЕТ: То заспівайте мені тепер.

БАТЬКО: Ти хіба жартуеш.

ПОЕТ: *(Стає над батьком, і той вмовкає)* — Починайте!

БАТЬКО: Я не знаю як.

ПОЕТ: *(До матері)* — Покажіть йому.

МАТИ: Яку ти пісню знаєш?

БАТЬКО: Ніякої.

ПОЕТ: Говоріть до речі!

БАТЬКО: Мій час абсорбували наукові досліді.

ПОЕТ: Я казав вам: говоріть до речі!

БАТЬКО: Доречі, ніякої не знаю.

ПОЕТ: За ціле життя ви не навчилися співати?! А що ви робили?

БАТЬКО: Працював над дослідями.

ПОЕТ: Говоріть, кажу, до речі!

БАТЬКО: Доречі, я робив до речі те, що в суті речі...

ПОЕТ: Мене то зовсім не цікавить.

БАТЬКО: Мене також ні, але — — —

ПОЕТ: Співайте вдвох!

БАТЬКО: Хіба ти почни щонебудь.

МАТИ: Я тепер не можу.

ПОЕТ: *(Люто)* — Чому!

МАТИ: *(Перелякана)* — Зараз, я щось поспробую... *(Починає повільно, хлипаючи)*

У попа була собака,
він її любив —
вона з'їла кусень м'яса,
він її забив.

БАТЬКО: *(Помагає їй в дисонанс)*.

ПОЕТ: Скорше! Голосніше!

Батьки співають скоро, без відчуття.

І він її поховав,
і на гробі написав:
що в попа була собака,
він її любив... і т. д.

ПОЕТ: Мені ваш спів не подобається! Без відчуття, як манекени. А тепер скажіть щонебудь. Чому мовчите! Нема що казати? Ми врешті дійшли до того, що називають родинним щастям. Га-га-га!

В задній частині сцени з темряви зарисовується ліжка, на яким сидить М. і роздягається. Її обриси децю нерезальні, як спомин.

М.: Я маю гарні рамена.

ПОЕТ: Що?

М.: Я маю гарне тіло.

ПОЕТ: І що з того!

М.: Роздягатись далі?

ПОЕТ: Пощо? Я перше мушу поскладати свої речі, я не можу терпіти безладдя! (Знов складає поскладані книжки). Бо порозкидані, потоптані книжки...

БАТЬКО: (Ні він, ні мати не бачать нікого здаду) — Що він робить?

МАТИ: З ким він говорить? Я боюся.

БАТЬКО: Не знаю. Я нікого там не бачу.

МАТИ: Що ми будемо робити?

БАТЬКО: Треба з кимсь порадитись.

ПОЕТ: (Говорить синхронічно з ними) — Бо потоптані, розкидані думки дичавіють у підсвідомостях і можуть вирости будяччям, буряном чи блекотою. Вони вічно розкидають мої речі. Лазять по шухлядах, по нотатниках, по строфах. Шпарами, крізь стіни, вікна. Жилами, судинами — аж до притомности! Чому ти так на мене дивишся? Я свідомий всього, що кажу. Моя реакція зумовлена обставинами... А що ти робила б на моему місці? Коли вони не числяться з моєю волею і просякають крізь кору моеї... (Кричить) — І душать випаром клітини між волоссям і травною почувань, що стегнами вростає до... (розгубився) — Як тобі здається?

М.: Проста еротика.

ПОЕТ: Яка еротика! Я говорив про своїх батьків.

Батько і мати переглядаються, затурбовані.

М.: (Здвигая раменами) — Роздягатись далі, чи будеш так?

ПОЕТ: Підожди! Я ще не готовий! Бо неохайність, безпорядок, нелад, хаос, розгордіяш, безладдя, байзель, — діють проти мого...

М.: Слова, слова!

ПОЕТ: Ці речі необхідні.

М.: Я не зрозуміла того останнього: бай... бай...

ПОЕТ: Байзель.

М.: Що це значить?

ПОЕТ: Я не знаю.

М.: Тимусів щось думати, ні?

ПОЕТ: Нічого я не мусів думати!

БАТЬКО: В тому його трагедія! Він ніколи не думає логічно.

МАТИ: Не дратуй його...

ПОЕТ: В слові треба любуватись чистим звуком, густотою приголосних й, з, л, ь, — які розділяє голосна е, як цезура у клясичному вірші. Також треба відчувати ритміку, мов цілий ряд рихтовань, що підносяться, або спадають.

М.: *(Наглядно нудьгує)*.

ПОЕТ: Нецікаво, що? Життя сьогодні спрощене. Спростачене. Поезія нікому не потрібна.

М.: Яка поезія?

ПОЕТ: Як то яка! *(Розкидає папери, виймає зошиток і перегортає його)* — Послухай:

Мені вже час, зовуть простори,

Земля коханкою лягла в ногах,

Вона:

Нага,

Без омофору,

БАТЬКО: Для кого він читає? Кому це потрібне?

МАТИ: Ш-ш-ш!

ПОЕТ: Без фальшу, без пустих прикрас,

Віками ждала без докору, —

Мені вже час!

М.: *(Не реагує)*.

ПОЕТ: Ну?

М.: *(Не реагує)*.

МАТИ: Сину... з ким ти?..

ПОЕТ: Хто мене віддирає від моїх думок?

БАТЬКО: Може ти погано почуваєшся?

МАТИ: В тебе гарячка може?

М.: То роздягатись дали?

ПОЕТ: *(Підходить до неї, поправляє їй на чолі волосся)* — Ти мене нерозумієш, ти моїх речей не вмієш оцінити. А твоя краса могла б стопити грубі стіни темряви і вигріти на серці стежку. До любови.

М.: А чого ти мене сюди привів? Я ж моделька.

ПОЕТ: Я пишу поему про жіноче тіло і хотів би, щоб ти допомогла мені, відкривши його тайни. Я хотів побачити в твоєму тілі...

МАТИ: З ним погано дуже. Нам треба щось робити.

БАТЬКО: Але що?

МАТИ: З ним погано дуже, з ним погано. *(Починає плакати)*.

БАТЬКО: Заспокійся, ми щось зробимо.

ПОЕТ: Я хочу зрозуміти.

М.: Ти повинен був привести собі стару жінку.

ПОЕТ: Я не можу. Я не можу ще прийняти старість як частину долі. То несправедливо! Хтось людину скривдив на початку світотворення.

М.: Бо тільки на старому тілі видно.

ПОЕТ: Що видно?

М.: Що минуло, і чого не буде.

ПОЕТ: Але я не можу. В мене тільки є відношення до тіла молодій жінки, до краси.

М.: Тіло молодій жінки є закрите.

ПОЕТ: Чим?

М.: Красою. Його тільки хочуть, його жадають, але не розуміють.

ПОЕТ: А що в жаданні злого?

М.: Нічого. Тяжко бачити і розуміти. *(Зникає в темряві).*

V

МАТИ: Сину...

ПОЕТ: Мене хтось кликав?

МАТИ: Тебе може щось хвилює?

ПОЕТ: Ні. Нічого. Про що я з вами говорив?

БАТЬКО: Що ми врешті дійшли до того, що називають родинним щастям.

ПОЕТ: Га-га-га! Родинне щастя. Що я міг про це сказати? Воно не існує. Але де Софія?

БАТЬКО: *(Дуже зажурений)* — Вона до тебе не приходить.

МАТИ: Забудь про неї.

ПОЕТ: Вона мені потрібна зараз!

БАТЬКО: Але ти знаєш...

ПОЕТ: Що знаю?

МАТИ: Що вона тебе не любить.

БАТЬКО: Що не хоче тебе бачити.

ПОЕТ: Що це значить? Хто тут встановляє лад? Вона мусять тут прийти! Бо я так хочу!

БАТЬКО: Я піду поспробую її закликати, але...

МАТИ: *(Бойться лишитися з сином)* — Краще я піду. *(Виходить).*

ПОЕТ: Ну?

БАТЬКО: *(Мовчить).*

ПОЕТ: Це вже правдиве родинне щастя. *(Ходить по хаті, насвистує, приводить до порядку речі).*

Здаду зарисовуються нереальні, наче спомин, обриси Софії.

СОФІЯ: *(Елегантна, але ця елегантність холодна)* — Я хочу врешті знати!

ПОЕТ: Що ти хочеш знати?

СОФІЯ: Що це за жінка?

ПОЕТ: Жінка? Де?

СОФІЯ: На ліжку.

ПОЕТ: *(Розгублено)* — На ліжку? Жінка?

СОФІЯ: Тут біля мене, гола!

ПОЕТ: *(Обурений)* — Яка це жінка? Це ж дівчина!

СОФІЯ: *(З підкресленою чемністю)* — Пробач, я не за примітила...

М.: Це видно по очах. Ви не дивитесь, мабуть, людям в очі.

СОФІЯ: Що вона тут робить?!

М.: Обсяг речей, які можна робити в ліжку, — обмежений.

ПОЕТ: *(Регоче).*

СОФІЯ: *(Одвертається).*

ПОЕТ: Пробач. Старайся зрозуміти...

СОФІЯ: Що вона тут робить!

ПОЕТ: Спитай її.

СОФІЯ: Яке мені до неї діло!

ПОЕТ: А яке до мене?

СОФІЯ: *(Обурена)* — Я ж твоя дружина!

ПОЕТ: І що з того?

СОФІЯ: Ти краще виясни.

ПОЕТ: *(Кричить)* — І не думаю! Я роблю, що хочу!
Обриси обох жінок зникають в темряві.

VII

БАТЬКО: *(Переляканий, хоче якось заговорити до нього і не знає як).*

МАТИ: *(Вбігає сама).*

ПОЕТ: *(Притомніє, помічає матір)* — А де Софія?

МАТИ: Вона не хоче прийти.

ПОЕТ: Чому?

МАТИ: Вона каже, що хоче подихати свіжим повітрям у саді.

ПОЕТ: Я повідкриваю вікна! І тут буде могла собі подихати свіжим повітрям. негайно хай прийде сюди!

МАТИ: *(Виходить).*

БАТЬКО: *(Бубнить пальцями об стіл).*

ПОЕТ: Скажіть мені щиро одну річ.

БАТЬКО: Людям тяжко щиро...

ПОЕТ: (*Кричить*) — Одну річ можете мені сказати щиро!
 БАТЬКО: Добре не хвилюйся.
 ПОЕТ: Як ви з нею можете ладнати, жити?
 БАТЬКО: З ким?
 ПОЕТ: З матірю.
 БАТЬКО: Я ніколи над цим не думав.
 МАТИ: (*Входить*) — Вона каже, що вона вільна людина і робить тільки те, що хоче.
 ПОЕТ: То нехай захоче прийти сюди, бо я так хочу!
 МАТИ: Вона не прийде.
 ПОЕТ: А що буде, як всі схочуть бути вільними?
 БАТЬКО: Божевілля.
 ПОЕТ: Правильно! Що вона собі думає? Хтось мусить бути більше вільним, а хтось менше вільним. Що?
 БАТЬКО: Та, ніби, нічого.
 ПОЕТ: І зовсім ясно, що я мушу бути більше вільним, бо я хочу бути більше вільним. Я тут встановляю лад на світі.
 БАТЬКО: Це не зовсім переконає...
 ПОЕТ: Чому не зовсім переконає? Хто тут встановляє норми?
 БАТЬКО: Норми логіки існують.
 ПОЕТ: Не для мене. Я маю свої норми. Спочатку я роблю висновки. А тоді ці висновки стають нормою.
 БАТЬКО: Це щось нелогічне...
 ПОЕТ: Це геніяльне! В такій системі ніколи не можна помилитися.
 БАТЬКО: Бо кожна помилка стає нормою?
 ПОЕТ: Точно! І це не зветься помилкою, а діалектикою. Тут немає місця на само поняття «помилки» — воно не існує. Хіба тільки в інших людей, не в мене. І на основі цього я маю право бути більше вільним, як інші. Логічно?
 БАТЬКО: Та...
 ПОЕТ: (*Загрозливо*) — Так, чи ні!
 БАТЬКО: Та, так.
 ПОЕТ: Тому вона мусить прийти до мене!

VIII

Ззаду тільки обриси Софії, М. на ліжку вже нема.

СОФІЯ: Патетика!

ПОЕТ: Не патетика. Поети мусять вигортати мул думок, прийомів, форм, — щоб стати на здоровий, чистий ґрунт першої людини, що ходила гола по землі.

СОФІЯ: Патетика.

ПОЕТ: Дай висловитись!

СОФІЯ: Про голих на землі.

ПОЕТ: Про тіло, про жіноче тіло, що дихає красою і теплом, що підносить до границь, де дійсність і бажання починають бути невіддільні. За цим я шукав у тої дівчини, саме це хотів збагнути з її тіла.

СОФІЯ: Я не хочу більше слухати про неї!

ПОЕТ: (*Кричить*) — А що ти хочеш слухати? Моїх віршів не хочеш слухати, про неї теж не хочеш слухати, бо ж це причетне до моїх віршів!

СОФІЯ: Я не хочу більше бачити її в цій хаті, то все.

ПОЕТ: І що з того! Я маю обертатися до твоїх бажань? Чи відповідно до етикетки «порядних» людей? Ніколи!

СОФІЯ: Впорядку. Чудесно.

ПОЕТ: Як то чудесно? Що чудесно?

СОФІЯ: Тоді я також вільна.

ПОЕТ: Звичайно.

СОФІЯ: І нікому не дозволю пхатися в моє життя! (*Виходить, гримнувши дверима*).

ІХ

ПОЕТ: (*Стресається цілим тілом*) — Що вона казала?

МАТИ: Хто вона?

БАТЬКО: То ти казав, що вона мусить прийти сюди.

ПОЕТ: Так, мусить!

МАТИ: Але Софія не хотіла.

ПОЕТ: При чому тут Софія?

МАТИ: Ти ж мене посилав за нею.

ПОЕТ: Коли? Пощо мені здалась Софія? Елегантна і холодна, як гадюка.

МАТИ: Я не знаю пощо.

ПОЕТ: Я теж не знаю.

МАТИ: Ти казав, що вона може тут подихати свіжим повітрям.

ПОЕТ: То не дуже переконливо звучить.

МАТИ: (*Здвигає раменами*).

ПОЕТ: Я хочу, щоб до мене прийшла моделька.

БАТЬКО: Та гарна дівчина?

ПОЕТ: Так. А Софія... Вона чомусь до мене байдужа.

Х

Обриси Софії зарисовуються з темряви.

СОФІЯ: (*Холодно*) — Що тебе дивує?

ПОЕТ: Я своїм очам не вірю! Я тебе давно не бачив.

СОФІЯ: Я звичайно зайнята.

ПОЕТ: Чим?

СОФІЯ: Собою.

ПОЕТ: Я щасливий тебе знову бачити у себе.

СОФІЯ: Видно, в мене є ще трішки сантименту до твоєї студії. Кажуть, що злочинця завжди тягне на місце злочину. То й мене, мабуть, тягнуть сюди гріхи, які я тут з тобою відгрішила.

ПОЕТ: І приходиш на покуту й покаяння?

СОФІЯ: Навпаки.

ПОЕТ: Знов грішити?

СОФІЯ: Можливо. Як би було з ким.

ПОЕТ: Зі мною хочби.

СОФІЯ: Нецікаво.

ПОЕТ: *(Здвигав раменами)* — А все ж... Мені якось тужно за тобою.

СОФІЯ: Дивно.

ПОЕТ: Людині тяжко існувати одинцем. Треба часом поділитись словом.

СОФІЯ: Раз ти вибрав волю, то мусиш жити сам.

ПОЕТ: А що ти зараз робиш?

СОФІЯ: Все, що хочу.

ПОЕТ: То не дуже дружня відповідь.

СОФІЯ: Я не приходила дружити.

ПОЕТ: *(Кричить)* — А чого тоді приходила!

МАТИ: Може б нам порадитися з лікарем...

БАТЬКО: Чи піти до клініки.

МАТИ: Щоб не було за пізно.

СОФІЯ: Не знаю.

ПОЕТ: Дуже мудро!

СОФІЯ: Краще поклади книжки.

ПОЕТ: *(Дивиться на стос уявних книжок, які тримає на руках)* — Що?

СОФІЯ: Поклади книжки на стіл, пощо з ними носишся?

ПОЕТ: Бо мені так хочеться! Тобі і це вже заважає?

СОФІЯ: Нітрохи. Мені твоя присутність навіть вже не заважає.

ПОЕТ: Дуже мудро!

СОФІЯ: Про мене, можеш їх тримати так до ранку.

ПОЕТ: *(Кидає книжки на стіл)* — І що ти собі думаєш? Я буду носитися з книжками, як дурак, до ранку, бо ти так хочеш!

СОФІЯ: *(Сміється)*.

ПОЕТ: Нічого тут смішного!

СОФІЯ: Ні, мабуть, нічого.

ПОЕТ: Хоч... Я колись любив твій сміх.

СОФІЯ: Про це не варто згадувати, це минуле.
 ПОЕТ: Між минулим і майбутнім нема ніякої
 границі.
 СОФІЯ: Цікава думка. Ти ще, може, будеш до-
 брим поетом.
 ПОЕТ: Ви всі з мене глузуєте, не розуміючи
 мене!
 СОФІЯ: Я не глузую. Ти ще будеш добрим пое-
 том, коли пізнаєш більше болю і самотно-
 сти. *(Подається до виходу).*
 ПОЕТ: Куди ти йдеш?
 СОФІЯ: Пройтися.
 ПОЕТ: Побудь зі мною.
 СОФІЯ: Не люблю себе обмежувати.
 ПОЕТ: Побудь хоч трохи.
Обриси Софії зникають зовсім.

XI

ПОЕТ: *(До матері)* — Шкода. А я її хотів, я завжди про неї
 думав. Я її люблю. Я щойно тепер повно усвідомив! Я її
 люблю. А вона цього навіть не знає. Вона мусить про це
 знати!
 МАТИ: Чому не знає, вона ж твоя дружина.
 ПОЕТ: Дійсно? А коли ми брали шлюб?
 БАТЬКО: Три роки тому.
 ПОЕТ: Дійсно? А я не бачив навіть її тіла, вона ніколи не
 дозволила себе торкнутися.
 БАТЬКО: Софія не з таких жінок.
 ПОЕТ: *(Кричить)* — Я мушу її мати!
 БАТЬКО: Заспокійся, ми її зараз покличемо.
 МАТИ: Вона лежить в саді.
 ПОЕТ: В якому саді! Вона пішла додому.
 БАТЬКО: До якого дому?
 ПОЕТ: Знайдіть її негайно! Чому ви стоїте?
 БАТЬКО: А що робити?
 ПОЕТ: Шукайте!
 БАТЬКО: За ким?
 ПОЕТ: Я вам казав: за моделькою. За ким же можна ще
 шукати?
 БАТЬКО: А де її знайти?
 ПОЕТ: Як я можу знати?
 БАТЬКО: А як нам знати?
 ПОЕТ: Я не хочу більше недоречних питань! Ідіть! Прос-
 то, ідіть і знайдете. Чуєте!
 МАТИ: *(Пригноблена виходить).*
 ПОЕТ: Мати забула взяти з собою свою душу *(відчиняє*
вікно) — треба випустити її через вікно. Сюди, сюди.
(Випустивши душу, закриває вікно). — Де ти кладеш мої

книжки! Скільки разів я тобі казав не лізти до моїх паперів! Я не можу терпіти безладдя, безпорядку. Я мушу встановляти лад! — *(Далі свариться з уявною людиною).*

XII

МАТИ: *(Входить і веде Софію)* — Він посилав по ту дівчину, але я не знаю, де її шукати. Може він з тобою буде говорити. З ним дуже погано.

ПОЕТ: Нічого не погано! Я просто встановляю лад у світі.

МАТИ: *(Нишком до Софії)* — Я боюся, що він опиниться у домі для ментально — — —

ПОЕТ: У моїй присутності не можна говорити шепотом! Я мушу знати всі думки підвладних.

БАТЬКО: Це майже неможливе.

МАТИ: Не переч йому. Він хворий і розстроений...

ПОЕТ: Хто хворий і розстроений? Я звелю його настроїти негайно. *(До батька)* — Продовжуйте.

БАТЬКО: Я хотів сказати, що не можна знати думок інших.

ПОЕТ: Чому?

БАТЬКО: Бо людина сама не знає всіх своїх думок.

ПОЕТ: Це ознака психічної хвороби. Я знаю всі свої думки.

БАТЬКО: Не обов'язково. Багато думок ховається у підсвідомості людини.

ПОЕТ: Тоді я звелю, щоб посадили всіх психологів з вудками.

БАТЬКО: Психологів з вудками?

ПОЕТ: Щоб ловили з підсвідомостей думки для мене.

БАТЬКО: І що ти будеш з ними робити?

ПОЕТ: Ті думки, які будуть мені приємні, тобто голубі й рожеві, посаджу в саді кругом своєї палати, хай ростуть; а ті, які не будуть приємні, скажу висушити до місяця і будувати з них міста на болотах.

БАТЬКО: Такі речі вже були в історії, здається.

ПОЕТ: Бо історія вчилася від мене.

СОФІЯ: Їй не було ще часу вчитися. І не було що...

ПОЕТ: *(Зривається з крісла і кричить)* — Я такі думки буду засушувати!

МАТИ: *(До Софії)* — Не дратуй його.

ПОЕТ: Я нікого не дратую! Просто встановляю лад. *(До батька)* — Покладіть мої книжки до ліжка.

БАТЬКО: Ти дійсно думаєш книжки?..

ПОЕТ: Ті з верхньої полиці.

БАТЬКО: До ліжка? То безглуздо! Ти може помилився.

ПОЕТ: Я вам казав, що я не можу помилятися! Робіть, що вам велів.

БАТЬКО: Але книжки до ліжка — це не дуже нормально.

МАТИ: *(Жестами просить батька не сперечатися)* — Чому ні? Я тобі поможу. *(Носить до ліжка книжки).*

ПОЕТ: Чому не нормально? Книжкам потрібний відпочинок. Також відомий факт, що невиспані книжки тратають свій зміст і стають другорядними.

СОФІЯ: Особливо невиспані вірші...

ПОЕТ: Я не дозволю, щоб тримали вірші на полицях. Я кожному звелю розрізувати груди і складати його улюблені вірші близько серця.

СОФІЯ: А що зробиш зі своїми?

ПОЕТ: Ти не маєш права ставити мені питання! Можеш тільки слухати з відкритим ротом, сприймати і погоджуватися.

СОФІЯ: Якщо захочу.

ПОЕТ: *(До батьків)* — Виведіть її з кімнати! Я не можу терпіти «вільних» людей. Їхні думки мають неприємний запах, від якого людство може збожеволіти. Скажіть, хай забирається!

БАТЬКО: Вона ж чула.

ПОЕТ: Як вона могла чути? Мої слова не котяться до неї. Ви хіба не бачите? Виведіть її негайно!

МАТИ: *(Жестами просить Софію, щоб вийшла)*.

СОФІЯ: Це просто поза. Під божевілля. Спочатку була поза під поета, потім поза вільної людини, а тепер оце безглуздя... *(Виходить)*.

XIII

БАТЬКО: Вона вже пішла.

ПОЕТ: Не пішла!

БАТЬКО: Пішла вже. Подивися.

ПОЕТ: Я вам сказав, що не пішла!

БАТЬКО: *(Розводить руками)*.

ПОЕТ: Я її велів піти. В цьому основна різниця, цим я заперечую в принципі її свободу. І не забудьте посадити її в клітку.

БАТЬКО: В яку клітку?

МАТИ: Не хвиллой його.

БАТЬКО: Я питаю, в яку клітку!

ПОЕТ: Звичайну! Вона іншої не варта. В якій колись була канарка.

БАТЬКО: Та клітка буде трішки за мала... не думаєш?

ПОЕТ: Влізе. Вона не велика людина. Я не хочу, щоб її думки розлітались між людьми.

БАТЬКО: *(До матері)* — Я думаю, що треба подзвонити до психіатричної лікарні.

ПОЕТ: Що таке?

БАТЬКО: Я казав, що піду посадити її в клітку. *(Виходить)*.

ПОЕТ: Неодмінно.

МАТИ: Сину.

ПОЕТ: *(Зайнятий, не реагує)*.

МАТИ: Сину, послухай.

ПОЕТ: Ваш син не хоче вас слухати? Такі вияви я буду виривати. Нищити!

МАТИ: Та ти ж мій син.

ПОЕТ: Хіба метафорично тільки.

МАТИ: Я тебе народила.

ПОЕТ: Це неможливе, бо, якщо ви мене народили, то я був би залежний від вас. А воно є навпаки: ви мені підвладні.

МАТИ: Я того всього не розумію, але — — —

ПОЕТ: Це можливе. І цим не треба турбуватися, бо під моїм володінням не треба буде розуміти нічого: тільки дивитися з відкритим ротом і слухати. А все потрібне до життя вам дасться.

МАТИ: Я хочу з тобою поговорити, як мати з сином, від серця.

ПОЕТ: Неможливо.

МАТИ: Чому?

ПОЕТ: Від серця ніяка мова не вийде, краще вживайте горло і язик. Або навіть краще стояти з відкритим ротом і нічого не говорити. А то скажете щось проти моєї волі, і я буду змушений обмежити шлях вашого життя, дуже раптово і несподівано (*робить рукою рух поплід шию, мовби стинаючи голову*).

МАТИ: (*Жахається*) — Та що ти?.. і не введи нас во спокусу, но ізбави нас от — — —

ПОЕТ: Можете продовжувати, ці слова приємні, і я звелю їх наклеювати на фіранки й портієри, щоб збуджувати метафізичні марення.

МАТИ: Може ми і завинили перед тобою.

ПОЕТ: То нічого, — я витягну вашу вину, намочу в потічку і постелю на сонце, щоб білилася.

МАТИ: (*Бойться говорити*).

ПОЕТ: (*Підносить уявний тягар з землі, напружується, підносить вище, старається вилізти на крісло і паде під тягарем*).

МАТИ: (*Заніміла від переляку і дивиться широко відкритими очима*).

ПОЕТ: (*Робить ті самі рухи і з трудом вилазить на крісло. Думає*). — Дякую, що не заважали. Бо слова часто дряпають мені свідомість і дратують; а я хотів випробувати тягар своєї влади і обдумати долю підвладних.

XIV

З темряви зарисовується М.

М.: Добридень!

ПОЕТ: Що?

М.: Кажу — добридень.

ПОЕТ: І що з того.

М.: *(Довго дивиться на нього, а тоді подається до виходу).*

ПОЕТ: Не йди.

М.: *(Зупиняється).*

ПОЕТ: Я почуваюся самотній. Обличчя з кожним днем стають чужими. Дні проходять мовчки, не вітаючись, не усміхаючись. Ночі накривають тіло чорним полотном, холодним і тяжким. А з підсвідомости тече вогка тривога і всякає в почуття. Я почуваюся самотній. Я немаю з ким ділити долю.

М.: *(Сідає біля нього).* — Ми всі самотні.

ПОЕТ: Я б хотів тобі щось прочитати *(шукає між паперами)* — ось:

В долонях безконечної блакиті
незмірне хвилювання кольорів, —
симфоія планет згоряє
на простеленій безмежності світів.

М.: Це вже краще.

ПОЕТ: *(Кричить)* — Від чого краще! Ти думаєш, то легко віддирати із нутра кусок себе і простягати другій людині, щоб почути поблажливе: то краще? Думаєш, то легко!

М.: А чого ти хочеш? Правди, чи приемного обману?

ПОЕТ: *(Зневірений)* — Я сам не знаю.

М.: *(Знов подається до виходу).*

ПОЕТ: Не йди! Побудь зі мною.

М.: *(Зупинилася).*

ПОЕТ: Я б хотів, щоб ми були близькими...

М.: Це мусить якось статися само по собі.

ПОЕТ: Ти мені потрібна. *(Простягає до неї руки).*

М.: Не торкай мене.

ПОЕТ: Я тебе люблю!

М.: *(Вибухає гістеричним реготом, і тяжко пізнати, чи від зворушення, чи з глуму).*

ПОЕТ: Не смійся!

М.: *(Не може стримати реготу, — її обриси зникають зовсім).*

ПОЕТ: *(Трясе її, уявну, за рамена)* — Не смійся! *(Ніби ловить її за горло, трясе і душить)* — Я тебе задушу! Я тобі той сміх задушу в горлі! Ти будеш моєю.

XV

БАТЬКО: *(Вбігає і говорить до матері. Регіт М. раптово вривається)* — Я говорив по телефоні, вони зараз прийдуть.

ПОЕТ: Я заборонив говорити шепотом!

БАТЬКО: Пробач, я ненароком зависився на телефоні.

ПОЕТ: Ви говорите не до речі.

БАТЬКО: Я хотів сказати... що хтось забув завісити телефон.

ПОЕТ: І всі розмови витікали через трубку?

БАТЬКО: *(Не знає, що сказати).*

ПОЕТ: Треба було закликати потопну сторожу! Щоб не спричинилась повінь.

БАТЬКО: То не витекло багато, і я назад завісив.

ПОЕТ: Добре.

XVI

САНІТАРИ: *(Входять вдвох, худі, маленькі)* — А де той?

БАТЬКО: Ш-ш-ш!

ПОЕТ: Ви може шукаєте за мною?

САНІТАР: Дуже можливо.

САН. 2: Скорше чи пізніше нам доводиться майже за кожним шукати.

САН. 1: Ніколи не знати.

САН. 2: Отак з вигляду людина ніби впорядку.

САН. 1: А думки в голові покручені.

ПОЕТ: Тому я дораджую якнайменше думати.

СА. 2: То дуже цікава думка.

САН. 1: Так, чому ми про це ніколи не подумали?

САН. 2: Людина з вигляду впорядку.

САН. 1: Якщо не буде думати.

САН. 2: Ніхто не буде знати, чи вона впорядку, чи не впорядку.

САН. 1: *(До поета)* — Я з вами згодний!

САН. 2: Людина не повинна думати!

БАТЬКО: *(Затурбований)* — Це суперечить науковим — — —

САН. 1: О! То ми по вас прийшли!

САН. 2: Неодмінно.

САН. 1: Ви безпечні чи небезпечні?

БАТЬКО: Я ніколи в житті не був — — —

САН. 2: Тоді не треба обмежувати рухів.

САН. 1: Заберемо вас так, як ви є. Не будемо вязати.

САН. 2: Краще не робіть спротиву. *(Беруть батька з обох сторін під руки і тягнуть до виходу).*

БАТЬКО: *(Виривається від них)* — Пробачте! То непорозуміння!

МАТИ: То не він розстроений!

ПОЕТ: Я його недавно настроїв.

САН. 1: Так?

САН. 2: І добре прає?

ПОЕТ: Високі звуки не виходять чисто, але з цим можна жити.

САН. 1: Звичайно, що можна.

САН. 2: В мене теж високі не виходять чисто.

САН. 1: Я з вами згодний!

САН. 2: З цим можна жити.

БАТЬКО: Ви не підходите до свого діла аналітично! Мене ніхто не настроював! Людина не інструмент.

САН. 1: Я зовсім певний, що це він.

САН. 2: Як його ніхто не настроював.

САН. 1: То ми мусимо його настроїти.

САН. 2: В нашому музичному.

САН. 1: Інституті.

САН. 2: *(До батька)* — Тож підемо.

САН. 1: І не робіть спротиву.

САН. 2: Чим скоріше ми вас заберемо.

САН. 1: Тим краще для вас.

САН. 2: Ми все робимо для вашого добра.

САН. 1: Щоб охоронити вас.

САН. 2: Від інших людей.

САН. 1: То пішли. *(Ловлять його, стараються натягнути со- рочку для умово хворих, — батько пручається і нарешті звільняється).*

САН. 2: Якийсь дивний випадок.

САН. 1: Вони звичайно радо йдуть до нашої установи.

САН. 2: Бо в нас людина почувається безпечно.

САН. 1: Вона не поховзнеться.

САН. 2: Не попаде в тюрму.

САН. 1: Її не повісять.

САН. 2: І не розстріляють.

САН. 1: Не зроблять міністром культури.

САН. 2: Чи агрикультури.

Батько і мати збентежено переглядаються.

САН. 1: В нас можна спокійно думати.

САН. 2: І розв'язувати проблеми світу.

ПОЕТ: Я якраз ці проблеми розв'язую.

САН. 1: То дуже цікаво.

САН. 2: Зайдіть колись до нашого інституту.

САН. 1: В нас багато спеціалістів.

САН. 2: Які можуть дораджувати.

ПОЕТ: То я негайно піду з вами, не можна гаяти часу!

САН. 1: Ми до ваших послуг.

САН. 2: Раді вам служити.

САН. 1: Але наперед мусимо забрати його. *(Показує на батька).*

САН. 2: Служба.

САН. 1: Обов'язок.

САН. 2: *(До батька)* — Роздумайте добре.

САН. 1: Так чи інакше.

САН. 2: Ми вас заберемо.

САН. 1: Це неухильне.

САН. 2: Це зовсім певна річ.

САН. 1: Це доля.

САН. 2: І не найгірша.

САН. 1: Бо можуть зробити міністром культури.

САН. 2: Чи агрикультури.

МАТИ: Але то не він . . . хворий.

САН. 1: Не він?

САН. 2: А хто?

САН. 1: Тут нікого більше такого нема.

САН. 2: Мусить бути він.

БАТЬКО: То я до вас дзвонив!

ПОЕТ: Він був завісився на телефоні.

САН. 1: І це подіяло на нього.

САН. 2: Електрони.

САН. 1: І протони.

САН. 2: Струєю через тіло.

САН. 1: І подірявили мозок.

САН. 2: Це можливе.

САН. 1: Це трапляється.

САН. 2: Потрясення нервові.

САН. 1: Вимагає електричного протишоку.

БАТЬКО: *(В розпущі)* — Нічого зі мною не трапилось при телефоні! Я просто подзвонив до вас, щоб ви прийшли.

САН. 2: То ви вже впорядку?

БАТЬКО: Я завжди був впорядку!

САН. 1: Вони всі так кажуть.

САН. 2: Це дуже сумна річ.

САН. 1: Прямо розриває серце.

САН. 2: Людина сама собі шкодить.

САН. 1: Я тепер не маю серця брати його силою.

САН. 2: Жалощі.

САН. 1: Жалощі.

САН. 2: Тоді ходім назад.

САН. 1: Ходім. *(Подаються до виходу).*

ПОЕТ: Заждіть хвилиночку. Я піду з вами. Тільки заберу нотатки деякі й книжки. *(Набирає гору книжок і виходить з санітарами).*

БАТЬКО: Я тепер не знаю . . .

МАТИ: Хто нормальний?

БАТЬКО: Хто напів-нормальний . . .

МАТИ: Я не знаю.

БАТЬКО: Кожний крок.

МАТИ: Ціле життя.

БАТЬКО: Непорозуміння.

МАТИ: Чоловіка з чоловіком.

БАТЬКО: Жестикуляції.

МАТИ: Слова.

БАТЬКО: Пози.

МАТИ: Жестикуляції.

БАТЬКО: Це дуже сумні речі.

МАТИ: Прямо розривають серце . . .

Сцену заливає темрява.

Коли сцена ясніє, в кімнаті для божевільних сидять: отець, і дух, кругом розставлені якісь дивного призначення об'єкти. Дух вдягнений в сорочку для умово хворих — його руки завязані.

ПОЕТ: (Входить, обкладований книжками) — Мені казали, що тут можна свобідно думати.

ДУХ: Безумовно. Це єдине місце на землі.

ОТЕЦЬ: Над долею людей і світу.

ДУХ: Безумовно.

ОТЕЦЬ: То підготуймо ґрунт. (Бере від поета книжку за книжкою і складає на підлозі, мов кахлі).

ДУХ: Я поможу. (Не маючи вільних рук, ходить за отцем і дораджує) — Ця комедія контрастує запахом з «Життям на землі», їх не можна класти поруч; також за мало книжок про матерію і відсутність духа, вони тверді і надаються для щоденного вжитку, під підошви пішоходів.

ОТЕЦЬ: Більше книжок не маєте?

ПОЕТ: Ні.

ОТЕЦЬ: Подивіться добре.

ПОЕТ: (Оглядає уважно порожні руки) — Виглядає, що більше нема.

ДУХ: (Перевіряє його руки) — Це дуже можливе.

ОТЕЦЬ: (Теж провіряє) — Ми нічого точно не знаємо. Наразі й цього вистачить. Ставайте поруч мене.

ПОЕТ: (Стає на книжки).

ОТЕЦЬ: Ми мусимо мати добрі основи під ногами.

ДУХ: І просвітлення від мене.

ОТЕЦЬ: Це теж.

ДУХ: Тоді приступаймо до слідууючої точки.

ОТЕЦЬ: Для успішного мислення мусимо себе пізнати.

ДУХ: Так! Пізнаймо себе.

ОТЕЦЬ: (До поета) — Отож — я ваш отець.

ДУХ: А я ваш дух.

ПОЕТ: А я володар світу.

ОТЕЦЬ: Ми знаємо.

ДУХ: Ми на вас чекали.

ОТЕЦЬ: Тепер закриємо чорним полотном вікна, щоб люди ззовні не витягували зірди світляними помпами наших думок і не дірявили наших мозків промінням.

ПОЕТ: Але тут немає вікон.

ОТЕЦЬ: Та можуть бути.

ДУХ: Правильно. І відспіваємо наш гімн.

ОТЕЦЬ: Музику не можна занедбувати, вона благородно впливає на нашу шкіру.

ДУХ: Пом'ягшує її і робить еластичною.

ОТЕЦЬ: Але ми не маємо ще гімну.

ДУХ: Я просвічу володаря.

ОТЕЦЬ: Згодний! Хай дух просвітить! Володарі повинні бути поетами.

ПОЕТ: Я є поет. Зараз прочитаю дещо із своїх останніх:

Чорна ніч, то є гітара,
що у тілі кільчить звуки
і з барвінком уст дівочих
стелиться тобі на руки.

ОТЕЦЬ: Це на гімн надається. До нічого не зобов'язує, нічого нікому не обіцяє.

ДУХ: І романтична кольористика «з барвінком уст дівочих» вносить щось нового в гімнологію, щось досі небувалого.

ОТЕЦЬ: Значить прийняли.

ДУХ: Прийняли. *(Всі три штивниють і лірично співають гімн):*

Чорна ніч то є гітара,
що у тілі кільчить звуки
і з барвінком уст дівочих
стелиться тобі на руки,

і з барвінком уст дівочих
стелиться тобі на руки!

ПОЕТ: А тепер — до діла.

ОТЕЦЬ: Наперід треба підготувити для вас високе крісло.

ДУХ: Але ми не маємо високого крісла.

ОТЕЦЬ: То нічого не значить. Воно існує. Його треба тільки оприсутнити у цій кімнаті.

ДУХ: Тоді подумаймо.

ПОЕТ: Можна сісти на драбину.

ОТЕЦЬ: Я з вами згодний.

ДУХ: Добра думка. Я негайно принесу.

ПОЕТ: Але як? У вас завязані руки.

ДУХ: То нічого, я негайно принесу.

ПОЕТ: А чому вам завязані руки?

ДУХ: Бо вони думають, що я небезпечний. А це неправда, це тільки витвір їхньої уяви! Га-га-га! Моя воля небезпечна. Якщоб я хотів, я б дуже легко звільнив свої роки.

ПОЕТ: То чому не звільните?

ДУХ: Щоб їх не відморозити.

ПОЕТ: Тут же тепло.

ДУХ: Але може похолодніти.

ОТЕЦЬ Може.

ДУХ: Така можливість існує.

ОТЕЦЬ: Ми все мусимо брати до уваги.

ПОЕТ: Це звучить досить переконливо.

ОТЕЦЬ: Добра логіка. Що?

ДУХ: Моя воля тільки тільки небезпечна, — якщоб я хотів, гори приходили б до мене, я б дуже легко міг звільнити свої руки, ось *(без ніяких труднощів виймає з сорочки обі ру-*

ки, але негайно ховає їх) — тільки я боюся, щоб їх не відморозити.

ОТЕЦЬ: (Розставляє драбину) — Це наразі вистачить.

ДУХ: Зовсім задовільно.

ПОЕТ: Заки я переберу владу, треба обдумати долю підвладних.

ОТЕЦЬ: Я з вами згодний.

ДУХ: Добра думка!

ОТЕЦЬ: (Стелить в ногах драбини килимчик).

ДУХ: (Бере якийсь розгалужений об'єкт, щось в роді модерної скульптури, схожої на дерево).

ОТЕЦЬ: Це відпружувач.

ДУХ: Дуже конечна річ.

ОТЕЦЬ: Якщо перевтомитися.

ДУХ: Вішайте зайві думки на відпружувач.

ОТЕЦЬ: Про уста.

ДУХ: Про рамена.

ОТЕЦЬ: Про груди.

ДУХ: Про зносини.

ОТЕЦЬ: Бо такі думки обтяжують.

ДУХ: І туманять думання.

ПОЕТ: Я тепер не маю місця на такі думки, всі мої клітини в голові перевантажені думками про долю моїх підвладних.

ОТЕЦЬ: То нічого. Відпружувач не буде заважати.

ДУХ: Поставимо його на підвіконня.

ПОЕТ: Але тут немає підвіконня.

ОТЕЦЬ: То нічого. Але може бути. Його тільки треба оприсутнити.

ДУХ: Скорше чи пізніше все може заіснувати.

ОТЕЦЬ: Ми все мусимо брати до уваги.

ПОЕТ: (Кричить) — Я закликаю до порядку!

ОТЕЦЬ: Ми до ваших послуг.

ДУХ: Раді вам служити. (Ставить відпружувач поруч).

ПОЕТ: Обміркуймо щастя майбутньої людини.

ОТЕЦЬ: (Здизований) — Щастя?

ДУХ: Щастя людини?

ОБА: (Регочуть) — Га-га-га!

ОТЕЦЬ: Ви хочете, щоб ваші підвладні були недоумкуваті!? Тобто щасливі?

ДУХ: І не думали нічого? Га-га-га!

ОТЕЦЬ: Можливо це єдина розв'язка.

ДУХ: Геніяльно!

ОТЕЦЬ: Гратулюю! (Всі три регочуть).

САНІТАР 1: (Входить) — Якихто двоє старших людей і молода жінка просять побачення.

ОТЕЦЬ: Зі мною?

САН. 1: (Перечить головою).

ДУХ: Зі мною?

САН. 1: (Перечить).

ОТЕЦЬ: З ним?

САН. 1: Так.

ПОЕТ: Хто вони такі?

САН. 1: Вони назвали себе вашими батьками, а та молода жінка вашою дружиною.

ПОЕТ: Як вона виглядає?

САН. 1: Метер сімдесят висоти, стан 50 сантиметрів, гнучкий, груди пропорційно оформлені, елегантна, притягаюча.

ОТЕЦЬ: Якщо вона притягаюча, то її не можна допускати.

ДУХ: Вона може відтягнути наші мислі.

ОТЕЦЬ: Які можуть прилипнути до неї.

ДУХ: І тяжко буде віддирати.

ПОЕТ: Я зараз перевірю, чи маю з такими людьми побачення. *(Бере грубу книгу і перегортає сторінки)* — Ні, нема. Я не можу їх зараз прийняти.

САН. 1: *(Виходить)*.

ОТЕЦЬ: То мусіла бути якась змова.

ДУХ: Зовсім певно.

САН. 2: *(Входить)* — Я маю прохання.

ОТЕЦЬ: До мене?

САН. 2: *(Перечить головою)*.

ДУХ: До мене?

САН. 2: *(Перечить)*.

ОТЕЦЬ: До нього?

САН. 2: Так.

ПОЕТ: Від кого?

САН. 2: Від двох старих людей і молодої жінки.

ПОЕТ: Чого вони бажають?

САН. 2: Побачення.

ПОЕТ: Я заявив, що мій час зайнятий.

САН. 2: Тоді завтра.

ПОЕТ: *(Перегортає книгу)* — Не можливо. Завтра всі години призначені на думання.

САН. 2: Тоді на другий тиждень.

ПОЕТ: *(Перегортає)* — Не можливо.

САН. 2: А коли?

ПОЕТ: Я матиму вільних п'ять хвилин за десять років.

САН. 2: Донесу. *(Виходить)*.

БАТЬКО: *(З-за стіни)* — Ми таких умов не можемо прийняти бо згідно з останніми психологічними дослідженнями батьки мають позитивний вплив на психіку...

МАТИ: То все наша вина!

БАТЬКО: Чому вина?

МАТИ: Бо ми закликали тих санітарів, що його забрали.

БАТЬКО: А що було робити?

МАТИ: Це дуже сумні речі...

БАТЬКО: Прямо розривають серце.

МАТИ: Жалісно.

САН. 1: Прошу тихіше! Ви заважаєте людям думати. Ось вихід.

ОТЕЦЬ: *(Обурений)* — Ціла кімната переповнена їхніми неприємними словами!

ДУХ: Аж тяжко дихати!

ПОЕТ: Треба буде поліпшити стіни.

ОТЕЦЬ: Щільніше затикати ватою.

ДУХ: Подивіться — їх слова осідають на підлогу, як сажа.

ОТЕЦЬ: Не торкаймо пальцями, бо забрудимо.

ПОЕТ: Вимести їх і вимити підлогу!

ОТЕЦЬ: *(Бере мітлу і замітає).*

ПОЕТ: Це мене переконув, що слова є найбільшим злом людини. Ми мусимо знайти якусь розв'язку негайно.

ДУХ: *(Тягне ногою мокру шмату і стирає підлогу, не звільняючи рук).*

ОТЕЦЬ: Треба виполоти людям з пам'яті усі слова.

ДУХ: Правильно. Щоб собі не шкодили словами.

ОТЕЦЬ: Вони, звичайно, починають гарними словами, як троянди; а тоді шорсткішими, як коноплі; а так твердим, як каміння. І тоді стинають собі голови. Або стріляють.

ДУХ: Божевільні!

ПОЕТ: Але чи можна виполоти їм мову з пам'яті негайно?

ОТЕЦЬ: Негайно?

ДУХ: Я не думаю.

ОТЕЦЬ: Процес триває довго, і треба добрих фахівців.

ПОЕТ: Тоді цей плян відразу відпадає, ми не можемо чекати.

ОТЕЦЬ: А що тоді робити?

ДУХ: Думаймо.

ОТЕЦЬ: Як їх змусити мовчати?

ПОЕТ: Страхом.

ОТЕЦЬ: Чим?

ДУХ: Страхом?

ОТЕЦЬ: Зрозумів! Я згодний! Посадити їм у горлах страх, — він пустить там коріння.

ДУХ: І буде душити кожне слово.

ОТЕЦЬ: Геніяльно!

ДУХ: Гратулюю!

ПОЕТ: Треба діяти пляново.

ОТЕЦЬ: Неодмінно.

ПОЕТ: Спочатку дозволимо їм вживати тільки найконечніші слова.

ОТЕЦЬ: Як: їсти, пити і лягати.

ДУХ: Хочу до вбиральні.

ОТЕЦЬ: За довге. Хай вживають: до вбиральні. Просто і недвозначно.

ПОЕТ: А за вживання заборонених слів, — умертвимо голodom.

ОТЕЦЬ: Для прикладу. Кілька мільйонів.

ПОЕТ: Точно. Частину розстріляємо, або пошлемо на заслання, для різноманітності.

ДУХ: Також не можна ставитись зневажливо до атомової енергії.

ОТЕЦЬ: Варто також придумати спосіб, щоб людина зникла безслідно.

ПОЕТ: Точно. Тоді страх почне кльчитися і розростатися у горлах.

ОТЕЦЬ: Геніяльно.

ПОЕТ: То все для їхнього добра.

ДУХ: Тільки для їхнього добра.

ОТЕЦЬ: Нам того не треба. Га-га!

ДУХ: Ми не хочемо бути щасливі.

ПОЕТ: Це негайно треба зробити законом.

ОТЕЦЬ: Зобов'язуючим кожного.

ДУХ: Крім нас.

ОТЕЦЬ: То сідайте на високе крісло.

ПОЕТ: *(Вилазить на драбину і сідає).*

ДУХ: Для піднесености треба відспівати гімн.

ОТЕЦЬ: Я згодний. *(Всі три штивніють і лірично співають):*

Чорна ніч то є циганка,
місяцем збудила груди —
тож, торкнувши, нахилися:
ночей вже таких не буде.

Тож, торкнувши, нахилися:
ночей вже таких не буде.

XVIII

М.: *(Входить без ніяких перешкод)* — Гарна любовна пісня.
Аж гарячо в тілі.

ПОЕТ: *(Стоїть на драбині)* — То не любовна пісня! То наш
гімн, до якого вимагаю абсолютної пошани.

М.: То ти написав?

ПОЕТ: А хто! Тільки мені дозволено писати.

М.: Добра поезія.

ПОЕТ: *(Мягшає)* — Ти думаєш?

ОТЕЦЬ: Не вірте.

ДУХ: Вона хоче розкладати нас з нутра.

ПОЕТ: *(Штивніє)* — Хто тебе сюди пустив!

М.: А хто міг мене затримати?

ПОЕТ: Наша сторожа при вході.

М.: Ті веселі хлопчики? Ха-ха-ха! Вони від мого погляду
зів'яли.

ОТЕЦЬ: Що? Зів'яли?

М.: *(Здвигая раменами)* — Як полинь.

ДУХ: Їх — негайно у флякон з водою.

ОТЕЦЬ: Може відживуть.

М.: Краще в кухоль із вином — тоді напевно оживуть.

ДУХ: З вином?

ОТЕЦЬ: Я згодний!

ПОЕТ: Я забороняю вам погоджуватись з нею!

ДУХ: Правильно.

ОТЕЦЬ: Вона прийшла нас розкладати.
 ПОЕТ: Я закликаю вас збільшити чуйність!
 ОТЕЦЬ: *(Насторожується)* — Геніяльно!
 ДУХ: *(Теж насторожується)* — Гратулюю!
 М.: Ха-ха-ха!
 ПОЕТ: Мовчи! Тільки нам дозволено сміятися.
 М.: Ти навіть не вмієш сміятися.
 ОТЕЦЬ: Наклеп!
 ДУХ: Насміх!
 ОТЕЦЬ: Докажім їй: га-га-га! *(Всі три регочуть)*.
 М.: Ти пам'ятаєш — в нас у дворі були собаки.
 ПОЕТ: Ну, і що?
 М.: Вони подібно вили.
 ПОЕТ: Дуже мудро, що?!
 М.: Але мені подобалася ваша після.
 ПОЕТ: Гімн!
 М.: Я не люблю цього слова. За багато в ньому брехні.
 ОТЕЦЬ: То шляхетне слово!
 ДУХ: Чисте, як хрусталь.
 М.: А скільки задля нього убивали?
 ОТЕЦЬ: Якщо треба.
 ДУХ: Для добра інших.
 М.: Мене то не цікавить. Заспіваймо. Станьте ближче мене.
Отець і Дух нерано насторожено наближаються до неї.
 М.: *(Обіймає отця і духа і старається пригадати мелодію)*.
 ОТЕЦЬ: *(Спочатку хоче звільнитися від неї, але звикає, навіть відчувається добре, приспівує для неї, гладить її бредра)*.

Чорна ніч то є гітара,
 що у тілі кільчить звуку.

ДУХ: *(Теж звекає до її обіймів, співає)*:

І з барвінком уст дівочих
 стелиться тобі на руки.

ПОЕТ: *(Коли всі співають лагідно слідує строфу, поет кричить і виправляє їхній ліризм на серйозність гімну)*.

Співами про карі очі,
 про зідхань твоїх веснянки,
 що клонились до світанку:
 із барвінком уст дівочих.

Наспівують мурмурандо, отець і дух починають навіть пританцьовувати.

М.: Ха-ха-ха!
 ПОЕТ: *(Кричить)* — Я закликаю до порядку!
 ОТЕЦЬ: *(Притомніє)* — Ми до ваших послуг.
 ДУХ: Раді вам служити.

ПОЕТ: Ви зневажили наш гімн!
 М.: Чим? Веселим співом?
 ПОЕТ: Там була замішана жадоба.
 ОТЕЦЬ: Я згодний — жадоба.
 ДУХ: Вашого тіла.
 М.: Ха-ха-ха! Значить, ви щось варті.
 ОТЕЦЬ: Я з вами згодний.
 ДУХ: Добра думка.
 ПОЕТ: Я закликаю!
 ДУХ: Раді вам служити.
 М.: В мене не було жадоби. Та я можу вам простити.
 ПОЕТ: Ми приймаємо.
 ОТЕЦЬ: Це приверне гімнові шляхотність.
 ДУХ: І ми зможемо завершити наше посланництво.
 М.: (З цікавістю оглядає всі об'єкти) — Посланництво...
 Виглядає, що вам треба б послати сюди голих жінок.
 ОТЕЦЬ: Ради Бога.
 ДУХ: Таких думок не вільно навіть допускати!
 ОТЕЦЬ: Це обмежує людину.
 ДУХ: Туманить думання.
 ОТЕЦЬ: Це друге найбільше зло людей.
 ДУХ: Спочатку люблять жінку.
 ОТЕЦЬ: Пізніше жінку ближнього.
 ДУХ: Або люблять свою ниву.
 ОТЕЦЬ: А пізніше сіножать сусіда.
 ДУХ: З залізною рудою.
 ОТЕЦЬ: З вугіллям.
 ДУХ: І стинають голови.
 ОТЕЦЬ: Стріляють.
 ДУХ: Божевільні!
 ПОЕТ: Ми зараз мусимо подумати, як вирвати з людей любов.
 ОТЕЦЬ: Без любови людина не хотітиме нічого.
 ДУХ: І буде мирна.
 ОТЕЦЬ: І легко буде нею володіти. Га-га-га!
 М.: Ви маєте цікаву гру.
 ПОЕТ: (Ображений) — То не пра! Ми вирішуємо долю світу.
 Завтра наші рішення будуть законом.
 М.: Яких навіть ви не зможете дотримуватись, бо коли я піду геть, то кожний з вас буде марити про мене.
 ОТЕЦЬ: Я згодний.
 ДУХ: Неодмінно.
 М.: І ви ще далі думаєте встановлювати закони проти любови?..
 ОТЕЦЬ: Закони існують тільки для добра інших.
 М.: А яке вам діло до інших?
 ОТЕЦЬ: Ніяке.
 ДУХ: Нам зовсім байдуже.
 ПОЕТ: Але ми мусимо володіти.
 ОТЕЦЬ: І вирішувати їхню долю.
 ДУХ: Це призначення.

ПОЕТ: Ми не маємо ніякого вибору.

М.: Чому не маєте? Виходів є багато, — можна, наприклад, грати на патефоні.

ОТЕЦЬ: Або на бубні!

ДУХ: Чи на цимбалах.

М.: Або...

ОТЕЦЬ: Або?

М.: Покінчити самогубством.

ОТЕЦЬ: Я згодний!

ДУХ: Геніяльно!

ПОЕТ: Я закликаю до порядку!

ОТЕЦЬ: Ми до ваших послуг.

ДУХ: Раді вам...

ПОЕТ: Вона прийшла нас розкладати! Не бачите!

М.: Вас не цікаво розкладати.

ОТЕЦЬ: Нас не цікаво розкладати?!

ДУХ: Це звучить загрозово.

ОТЕЦЬ: Вимагає застанови.

ДУХ: Я серйозно затривожений.

ПОЕТ: Без паніки! Треба зайняти уплюновані позиції.

М.: Ха-ха-ха! Де? На драбині?

ПОЕТ: А що тут незвичайного?

М.: Нічого. Тільки комічно. Люди під тридцятку не бавлять-ся на драбинах.

ОТЕЦЬ: Я протестую!

ДУХ: Це образа!

ПОЕТ: Я тобі казав, що це не є забава! Ми не мали високого крісла, щоб робити рішення, то вжили драбину.

М.: А нащо вам високе крісло?

ОТЕЦЬ: Закони мусять приходити згори.

М.: Тоді найкраще вилізти на дах.

ОТЕЦЬ: Я згодний.

ДУХ: Добра думка. Чому ми про це не подумали?

ПОЕТ: Ця пропозиція відпадає, бо може бути дощ.

ОТЕЦЬ: Правильно. Добра думка.

ДУХ: І закони тоді були б мокрі.

М.: То нормально. Всі закони трохи мокрі. І ховзькі.

ОТЕЦЬ: Це теж правильно.

ДУХ: *(Розгублений)* — І що тоді робити?

ПОЕТ: Вона ширить шкідливі думки! Її треба неутралізувати.

ОТЕЦЬ: Але як?

ДУХ: Не йде її вбивати.

ОТЕЦЬ: Ані вішати.

ДУХ: Ані, щоб безслідно зникла.

ОТЕЦЬ: Вона за гарна.

ДУХ: Ми не маємо ніяких протизасобів на красу.

ПОЕТ: *(Кричить)* — Я вимагаю розв'язки!

М.: Чого ти розкричався? Краще злізь з драбини.

ПОЕТ: Мені ніхто не може наказувати!

М.: Нікому й не цікаво. Але поет на драбині, — трохи не в стилі.

ПОЕТ: Думаєш? (*Злазить*).

М.: Я прийшла взяти тебе додому.

ПОЕТ: До якого дому?

М.: До себе.

ПОЕТ: Ти думаєш — ми вдвох...

М.: А кого тобі ще треба?

ОТЕЦЬ: Нас.

М.: А хто буде рішати долю світу?

ДУХ: Це теж правда.

М.: Збирайся.

ПОЕТ: А що ми будемо робити?

ОТЕЦЬ: Як він буде жити між людьми?

ДУХ: В такому світі!

М.: Ти будеш писати вірші. Часом будемо любитися.

ПОЕТ: Я не знаю як.

М.: Любитися?

ПОЕТ: Ні, писати вірші.

М.: Ти щойно тепер знаєш як. А що сталося з твоєю поемою про жіноче тіло.

ПОЕТ: Я її не пам'ятаю.

М.: Я дещо пам'ятаю, ось: її тіло тягнеться за руками і нагадує про тепле літо, про сонце і про вітер... Пригадуєш?

ПОЕТ: Трохи. Воно не зле звучить.

ОТЕЦЬ: Не давайтеся спокусі!

ДУХ: Або візьміть нас з собою.

М.: То йдем?

ОТЕЦЬ: Не йдіть туди! Як будете жити в такому світі?

ДУХ: Божевілля!

ОТЕЦЬ: Залишіться!

Моделька бере поета за руку і тягне за собою.

XIX

ОТЕЦЬ: Я не поділяю його рішення.

ДУХ: За велика жертва.

ОТЕЦЬ: Правильно.

ДУХ: Можна було прийняти компроміс.

ОТЕЦЬ: Який?

ДУХ: Вона могла, наприклад, жити тут.

ОТЕЦЬ: Я згодний.

ДУХ: Чому ми про це скоріше не подумали?

ОТЕЦЬ: І ми з нею підживляли б.

ДУХ: Безумовно.

ОТЕЦЬ: Пропало.

ДУХ: А він був добрий володар.

ОТЕЦЬ: Століттями нам прийдеться сидіти і чекати на такого другого.

ДУХ: Він мав тверду руку.

ОТЕЦЬ: І далекосяглі мислі.

ДУХ: Геніяльний!

ОТЕЦЬ: І що тепер станеться з людством?

ДУХ: Мені байдуже.

ОТЕЦЬ: Мені також. Але ми мусимо рішати їїню долю.

ДУХ: Мусимо. *(Сидять замислено).*

ОТЕЦЬ: Нема ради.

ДУХ: Треба самим рішати.

ОТЕЦЬ: Тоді почнемо гімном. *(Штивніють і співають):*

Чорна ніч то є гітара,
що у тілі кільчить звуки...

ДУХ: Я далі не можу. *(Хлипає).*

ОТЕЦЬ: Чому?

ДУХ: Щось до горла тиснеться.

ОТЕЦЬ: Жалощі.

ДУХ: Жалощі...

ПОЕТ: *(Вбігає, поспішно закриває двері)* — Поможіть мені!

ОТЕЦЬ: *(Підбігає)* — Я натискатиму, а ви замикайте.

ПОЕТ: Ми не можемо довіряти сторожі.

ДУХ: Ні.

ОТЕЦЬ: Сторожа непевна.

ПОЕТ: *(Оглядає двері)* — То мене не вдоволяє. Треба зробити барикаду.

ДУХ: Правильно. *(Сунуть під двері шафу, а на верх ставлять стіл).*

ПОЕТ: Це повинно бути задовільним.

ОТЕЦЬ: Ми тепер безпечні.

ДУХ: Ніхто не пролізе.

ОТЕЦЬ: Але як нам володіти світом?

ПОЕТ: Через дірку в стіні.

ОТЕЦЬ: Я згодний!

ДУХ: Діркою будуть вилазити закони.

ОТЕЦЬ: І прилазити звідомлення.

ДУХ: На підвіконня.

ОТЕЦЬ: Яке ми оприсутнимо.

ДУХ: Неодмінно.

ПОЕТ: Значить маємо все під контролею.

ДУХ: Як завжди.

ПОЕТ: Я ледве врятувався.

ОТЕЦЬ: А як далеко ви зайшли?

ПОЕТ: На вулицю.

ДУХ: Аж на вулицю! Аж так далеко!

ОТЕЦЬ: І як ви врятувалися?

ПОЕТ: Чудом! Якось ненароком глянув на людей на їхні обличчя.

ДУХ: І як вони виглядають?

ПОЕТ: Потворно. Всі зграями кудись спішать! Лізуть в жи-

воти машин, чіпляються за сходи, лізуть на дахи, риють землю, вистрілюють себе в повітря. Лізуть на місяць.

ОТЕЦЬ: Божевільні.

ДУХ: Нам треба щось робити.

ПОЕТ: Їм з лобів вилазять очі, падають на брук і розбиваються, як сльози, а вони сліпі, не бачать один одного, тільки кудись біжать. Одні худі, аж кості по дорозі розсипають; а другі з животами, а животи такі великі, що тягнуться дорогою і розчавлюють каміння. Штовхаються, топчуть одні других, а часом, щоб прочистити дорогу, вбивають себе пістолетами, які виробляють для своїх дітей, щоб гралися.

ОТЕЦЬ: Нічого не змінилося.

ПОЕТ: Я глянув ненароком і почав тікати.

ДУХ: Правильно. Га-га-га!

М.: *(Здалека, мов з минулого, падають її слова) — Її тіло тягнеться мені за руками...*

ПОЕТ: *(Відганяє її слова, як мухи) —* Лишіть мене в спокої.

М.: І нагадує про тепле літо, про сонце і про вітер...

ПОЕТ: Лишіть мене і не сідайте на мої думки і пам'ять! Не сідайте!

ДУХ: Що ви кажете?

ПОЕТ: Нічого.

ОТЕЦЬ: Добре, що ми разом.

ПОЕТ: Так?

Дух і Отець затрівожені.

ПОЕТ: То прийдемо до порядку.

Дух і Отець одушевлені.

ДУХ: Неодмінно.

ПОЕТ: Завтра будемо вбивати голодом.

ОТЕЦЬ: Щоб страх закорінився їм в горлах.

ПОЕТ: Після завтра — розстріли.

ДУХ: Щоб знищити любов до всього дочасного.

ПОЕТ: А тоді встановимо нашу систему.

ОТЕЦЬ: Найкращу, яку людство мало.

ДУХ: Найгеніяльнішу!

ОТЕЦЬ: І все для їхнього добра.

ДУХ: Все для їхнього щастя. Га-га-га-га!

Всі три регочуть, аж моторошно стає.

З а в і с а

Метафоричне море

ПОЕЗІЇ Р. Г. МОРІССОНА В ПЕРЕКЛАДІ
ЛІДІЇ ДАЛЕКОЇ

Австралійський літератор, поет і досвідчений перекладач із кількох мов Р. Г. Моррісон закінчив переклад на англійську мову вибору поезій українських поетів, що постійно живуть в Австралії та двох (В. Біляїв і Ф. Коваль), які жили в Австралії в перші роки еміграції. У збірці понад 40 поезій 14 поетів.

Є надія, що видавництво «Гавтгорн Пресс», яке видає головним чином літературу для навчальних закладів Австралії, видасть і ці переклади з українських поетів.

Р. Г. Моррісон знає французьку, італійську, еспанську та російську мови, тепер знайомиться з українською. Він знавець світової поезії, добрий теоретик у ділянці версифікації і поезики взагалі; має широкий діапазон зацікавлень: від творчості Петрарки до сучасних, згадати б хоч Гарсію Льорку і Пабльо Неруду. Людина музично обдарована. Любить еспанську народну музику, цікавиться також нашою бандурою.

Має друковані дві збірки власних ліричних поезій і дві готових до друку: збірку ліричних поезій і збірку сонетів.

Із його перекладів друковані: вибори з поезій П. Верлена, А. Пушкіна і російських поетів, що живуть в Австралії.

Р. Г. Моррісон народився 1915 року в австралійському штаті Вікторія. З 1938 року живе в Аделایدі (Південна Австралія).

Л. Далека

МЕТАФОРИЧНЕ МОРЕ

Важкі високі хвилі йдуть на берег
І б'ються в трепеті ослаблених обійм.
Це руки втоплених рятунку просять,
Безформне у томління жде оформлень,
Це душі вмерлі прагнуть народитись знов.

І ритм валів, і плеск води на пісках,
І піни тихий шум — це вічний голос,
Що говоритиме, аж доки час у русі,

Про те, чого нема, і що було б можливе
У світі іншому, за нашим світом,
Десь поза нашим краєм, поза морем цим.

КОЛО ПІВДЕННОЇ ЛЯГУНИ

Сліпучий день. Широкі поли стелить
Земля незаймана, зелена, мов комиш,
Що береги оточує пустельні.
На міліні, нелякано у царстві тиш,
Граційно бродить ібісів рядочок —
Як знаки білих нот в мелодії пливкій.

Хто напрає? Що виразити хоче?
Ніхто не скаже, тайна в пісні тій.
Всю силу музики, такої чарівної,
Відчуй у чистих звуках і збагни
У краєвиді, в сценах супокою
І в модуляціях округлених ясних,
Ясних, як сонце, що лягну гріє.

Ти, випадковий гість в цю гармонійну мить,
Прийми наявне. Не плекай надії,
Що ось акорд останній продзвонить
І, в лунах спалахів збудивши порив,
Напіввідчутний світ відкриє поруч.

ОБРАЗИ

Вночі ждете мене, я бачу вапі
Риси у тишині при скелі мрій.
Розгорнете, мов квіт, свої прадавні чари
В знатті, що я завжди, завжди підвладний вам.

І я при скелі мрій на вас чекаю,
Спостерігаю силуетів лет
Крізь нерозгадних слів пливучу сітку,
Шукаю символів давно забутих,
Тепер пригаданих — як свіжі щепи
На нерухомий і залятий світ.

ЛЕБІДЬ

Чому, покинувши своє безпечне плесо,
В жадібних пошуках ще темної мети,
Десь там, за місячним гостинним світлом,
Мандруєш сам-один таким пустельним небом,
І крик печальний твій, неначе сотні флейт?

Чи тягнешся до тих, що через ніч і холод
В замріяному сні від рідних берегів
Летіли до озер, палким бажанням гнані,
І звали лебедів з'єднати горді шиї
І силу дужих крил у перелітний клин?

З вікна тебе я бачу, тужний поклик чую,
Він над заплавиною будить хвилю лун;
На мить загледів ще у місячному сяйві,
Та ти минув, пливеш у темну далечінь.
А ніч вкриває все, і тищу чути знов.

GRANADINAS

Пішли араби, а в садах оранжові вогні.
В землі спочилим будять слух фонтани голосні,
Каскади й арабески звуків.

Мотивів мертвих небеса смутять Сієрра-Неваду,
Ще фрїгійський мідний спів вчувається в Гранаді
І арабески звуків.

Низького тону спів такий, що в горах сніг горить,
Луна на сонці, наче лід, але вертає вмить
Арабески звуків.

Ось деко це, і пальці рук, і струни багатомовні,
І навіть в низках чорних нот сновидь надовго повно
І звуків.

Це снігу талого живий струмків музичний спад,
Тремоло думки в філігран вирізьблює каскад
Звуків.

3 розрізненіх записів

Леонід Первомайський

По суті, між покликанням письменника і професією вчителя немає різниці. Вчитель стикається з душею вихованця навіть безпосередніше, ніж письменник із читацькою свідомістю. Тут відсутня технічна перешкода у вигляді друкарського станка. Вчитель пише просто на душі дитини, як на чистому аркуші паперу, і коли пише талановито, результат буває більш тривалий і надійний.

У розвитку художника кожний етап завершується реалізацією потенціально можливостей у вигляді конкретних творів, які далі існують незалежно від майстра і найчастіше відображають уже вичерпаний вчорашній день його творчості.

Художник завжди перебуває попереду своїх творів, якщо він живий творець. Кінець настає, коли майстер втрачає здатність випереджати самого себе. Зупинка тут рівнозначна деградації — майстер може жити тільки в постійному оновленні свого мистецтва, в запереченні віджилого і ствердженні нового в самому собі.

Художник не має влади над своєю минулою творчістю. З нею завжди доводиться рахуватися, як із реальністю, яку можна змінити тільки досягненням нової висоти, коли змінюється співвідношення між давніми поразками і сьогоднішніми перемогами.

Невідомі творці народних пісень були великими поетами.

Те, що ми не знаємо їх імен, не змінює суті справи.

На жаль, в наш час є занадто багато дуже голосних імен, за якими немає жодного рядка, який міг би зрівнятися думкою, красою і силою з безіменною народнопоетичною творчістю.

Творцям народної поезії не властива була наша сучасна авторська пиха, — людина творила пісню, виражала в ній свій світ і була щаслива вже тим, що проспівала її.

Коли вірші «конструюються» відірвано від нашого внутрішнього життя, вони не мають і не можуть мати нічого, крім зовнішності або форми. Коли ж вони є свідомістю поета і виражають її сутність, форма перестає почуватися окремо від сутності і, таким чином, наче перестає бути взагалі, — тоді існує поезія, як ціле, як зліпок із душі поета, тим більш довершений, чим повніше він відображає весь її рельєф.

Те, що для читача поезія, для поета — життя, і тільки той є поетом, хто вірші не пише, а живе в них.

Вірші вражають нас, захоплюють, примушують хвилюватися; і тільки згодом, повертаючись до них, ми починаємо помічати їхні недоліки. Але навіть недовершені вірші не перестають бути поезією, якщо вони виникають не з бажання римувати, а з необхідності для людини саме у віршах розкрити свою сутність, яка ніколи не буває тільки особистою, а завжди і скрізь є частиною спільної людської сутності, через що поезія й володіє могутньою комунікативністю, тобто здатністю об'єднувати у співпереживанні поета і його читача.

Було б дуже просто, коли б вірш починався тієї хвилини, коли поет сідає до свого столу.

Складність поезії полягає, можливо, в тому, що іноді, щоб написати двадцять чотири рядки, треба прожити усе життя — минуле своє і навіть майбутнє — в споміні і передчутті.

Критика — мистецтво, але критика — й наука.

Як мистецтво — критика потребує надхнення, як наука — мусить перебувати в межах об'єктивності й точності.

Я можу довіряти надхненню критика, як одному із імпульсів його творчості, але я не вірю в об'єктивність критика, коли він обминає реально існуючі факти, щоб полегшити собі завдання аналізу і конструювання заздалегідь намічених висновків.

У таких випадках і аналіза не може бути всебічною, і висновки не можуть вважатися остаточними.

Можливо, я вичитав це у когось, можливо, сам помітив, що замолоду дні короткі — роки довгі, а під старість усе заміняється: дні стають безконечно довгими, а роки минають з такою швидкістю, що не встигнеш помітити, як вони вичерпуються.

Молодості не вистачає свого дня, та їй байдуже — вона вся в майбутньому.

У старості майбутнього немає, вона повинна користуватися своїм довгим днем, коли не хоче бути безплідною.

Молодість може відкладати перемогу на завтра.

Старість повинна перемагати щодня.

Більшість читачів помилково зрозуміла назву моєї останньої книжки віршів.

«Уроки поезії» — це те, чого навчила мене поезія, а зовсім не те, чого б я хотів навчати читачів чи молодших поетів.

До того ж я думаю, що в поезії ніхто нікому не вчитель, і добре зробили б деякі вчителі, коли б пішли в науку до тих, хто ходить в учнях.

Поезія — складний процес, у якому відбувається безперервна дифузія взаємовпливів, — хочемо ми це визнати, чи не хочемо, в поезії ми всі вчимося в усіх.

У глибшому розумінні — не тільки ми, поети, творимо поезію, але й поезія творить нас, оскільки в ній є велика формуюча сила, яка повністю оволодіває нами, як скульптор кавалком глини.

Усе залежить від нашої здатності сприймати величезні заряди етичної енергії, які містить у собі поезія і які я називаю її уроками.

І все таки не слід перебільшувати виховне значення мистецтва, оскільки це процес двосторонній і дуже повільний.

Моральне вдосконалення суспільної людини під впливом мистецтва можна навіть піддати сумніву, — мистецтво існувало і у варварських, і в рабовласницьких суспільствах, досягаючи часом, як у древній Греції, високого ступеня довершеності, але суспільна і особиста мораль якщо й змінювались не без його впливу, то в головному залежали від зовсім інших факторів.

Людина (змінює довколишній світ швидше, ніж змінюється сама, — звідси й походить невдоволення світом в одних і невдоволення собою в інших представників роду людського.

Деякі люди вважають, що службова участь в об'єктивно добрих справах на користь мільйонів звільняє їх від обов'язку особистої доброти до кожної людини, яка потребує її.

Авторський коментар до власних творів завжди суб'єктивний. В одних випадках на нього можна зважати, в інших — слід відкидати геть і покладатися тільки на власні спостереження, які враховують і спроби авторського самодослідження.

Коли у мене запитують про задум того чи іншого мого твору, я одразу ж гублюся, бо ніколи нічого не задумую навмисне, твір виникає в моїй свідомості з природною неминучістю в результаті складних і не завжди безболісних стосунків із дійсністю.

Для мене головне значення має реальне зерно, яке дійсність немов би кидає в мене, як у ріллю, — без такого зерна ніщо в мені не може здійснитися.

Через те, що кожне явище дійсності має свій цілком певний зміст — соціальний, етичний, філософський, — з того реального зерна в одночасному процесі дослідження і зображення дійсності в творі виростає не нав'язана зовні, а внутрішньо властива явищу проблематика, яка здебільшого не залежить ні від моєї волі, ні від моїх намірів, а часто-густо суперечить або могла б суперечити їм, коли б я заздалегідь не погоджувався з картиною життя, яку малюю, і тими висновками, які можна з неї зробити.

Письменицьке дослідження причин і наслідків, мотивів людської поведінки, взаємозв'язків і впливів, думок і вчинків персонажів літературного твору майже нічим не відрізняється від судового розгляду складної і запутаної справи з участю багатьох підсудних і свідків; у цій роботі є етапи попереднього слідства, відкритого судового розслідування, обвинувачення й захисту, і нарешті — складання присуду.

Письменник, судячи життя, керується законами совісті і моралі. Якщо він прагне бути справедливим суддею, він не може заздалегідь встановити, хто «злочинець», а хто «доброчинець». Для того, щоб винести вирок, письменник повинен без упередження дослідити вчинки і їхні причини, всю складну взаємодію механізму людських стосунків, — для нього перед початком процесу ніхто не засуджений і ніхто не виправданий. Осуджувана провина може перебувати поза колом притягнутих до слідства персонажів. «Злочин» може не мати в собі прямої «вини», а суб'єктивно «невинуватий» персонаж може бути носієм зла, яке перебуває в «схованому стані» і потребує виявлення за допомогою складної аналізи, якій піддається не тільки сам персонаж, але й уся сфера його існування.

Тут я хотів написати: вирок мистецтва завжди умовний, і зрозумів, що це неправда.

Суд мистецтва не знає ні пом'якшуючих обставин, ні амністій, вироків його найбільш безумовні з усіх можливих — в буквальному смислі слова довічні.

Чи чув ти про Дантове «Пекло» колись,
Про грізні його терцини?
Кого засудить туди поет,
Той вже там і загине.

(Г. Гайне. «Німеччина»).

■ Великих мистців часто називають безсмертними. Практично це має означати, що великий художник продовжує невизначено довго жити в своїх творах. І справді, ніщо так не продовжує людського життя, як художня творчість.

Можна було б думати, що кожний акт корисної праці сприяє продовженню життя робітника після його смерті, коли б річ була насправді продовженням людини в іншій матеріалізації.

На жаль, річ у сучасному виробництві давно вже стала знеособленою, в процесі стандартизації і масової продукції вона неминуче втрачає емоціональний зв'язок з людиною, що спродукувала її.

Твір мистецтва продовжує зберігати найтісніший емоціональний зв'язок з майстром, про що б не йшла мова — про картину, симфонію, скульптуру, поему чи роман.

Неповторність людської індивідуальності залишається в творі мистецтва і може через десятиліття і навіть століття збуджувати одну з найважливіших особливостей людської природи — співпереживання, тобто практично надавати можливість художникові не тільки продовжувати своє життя, але й активно втручатися в життя далеких нащадків.

■ Коли пишеш досить довго, починаєш з часом розуміти, що художня творчість є не тільки особливою формою мислення, але що ця особлива форма цілком конкретно багатозначна і що коли б вона була обмежено конкретною, вона нічим би не відрізнялась від інших форм мислення, і таким чином художня творчість не могла б існувати.

■ Твір мистецтва живе в художникові постійним і дуже складним життям — до, під час і після його створення, спочатку як задум, потім як процес втілення і, нарешті, як втілення і самокритика.

Усі ці періоди чи етапи життя твору в художникові не різночасові. Не можна сказати, що час задуму закінчився, коли почався час втілення в строгому значенні цього слова. Так само не можна встановити, коли почалася фаза самокритики — до, в процесі чи після втілення задуму, який, по суті, ніколи себе не вичерпує.

Самокритика, як одна з найголовніших умов творчості, починається вже в момент зародження задуму, коли художник відкидає численні його варіанти, поки не спиниться на одному, який здається йому єдино можливим.

Цей єдино можливий варіант також зазнає численних змін в процесі втілення під впливом тієї ж внутрішньої самокритики. Коли твір викінчено, самокритика не припиняється, вона стає досвідом, який відклався і буде використаний у роботі над здійсненням нового задуму.

■

Думка художника перебуває в постійному русі, вона подібна до човника, який сновігає в основі, протягуючи за собою утік, — коли думка спиняється, коли човник припиняє своє сновигання, залишаються тільки паралельні ниті основи, які самі по собі не створюють тканини, якими б міцними не були.

■

У літературі немає ієрархії жанрів.

Пародію вважають жанром третьорядним — добре, коли їй відводять місце десь на околицях літератури.

Це або помилка письменників, які вважають свою творчість недосажною для пародистів, або полохлива вигадка тих, хто має підстави пародій боятися.

Найглибокодумніший критик неспроможний часом побачити письменника так виразно і гостро, як спостережливий талановитий пародист крізь своє побільшуюче скло.

І вплив короткої пародії, яка легко запам'ятовується й переходить із уст в уста, буває далеко більший, ніж повільна дія розсягтої критичної статті.

Часом пародія боляче ранив, незрідка — убиває наповал.

На це ображатися не доводиться. На те вона й пародія, щоб її боялися нездари і пересічності.

До справді великих письменників пародія, як правило, не пристає.

Я не пам'ятаю, наприклад, пародій на Пушкіна, Шевченка, Толстого... Якщо вони й були свого часу, то давно забулися — їх не включають навіть у спеціальні жанрові антології.

Життя завжди дужче за нас. Воно щоразу збудовує безліч перепон між нашими бажаннями і можливостями, перепон жалюгідних, не вартих уваги, але від того не менш гнітючих.

Найчастіше вони лежать у нас самих, в нашій зашкарублості, нерішучості, невмінні розпорядитися собою, спрямувати свої зусилля до певної мети.

В результаті ми ж і лишаємося в боргу перед життям, і добре, коли платимо йому по копійці за карбованець.

Перекладач не повинен перебільшувати своєї ролі в літературному процесі.

Деякі українські перекладачі гадають, що саме вони покликані створити і сформувати сучасну українську літературну мову. Це сумна помилка людей, хворих на манію величності.

Випадків, коли переклад відігравав ту ролю у формуванні мови, на яку претендують деякі наші перекладачі, замало для того, щоб вважати їх правилом.

Мартін Люгер, справді, своїм перекладом біблії створив німецьку літературну мову, але українську літературну мову створив поет Шевченко, а не перекладач Куліш.

Літературну мову, на основі мовних скарбів народу, творять письменники-художники. Тільки ця мова довговічна, хоч і вона зазнає більш чи менш повільних змін.

Мова перекладачів старіє у багато разів швидше, ніж загальнолітературна мова, яка для сумлінних перекладачів, як правило, є еталоном досконалості і довершеності.

Навіть найдосконалішому перекладу завжди не вистачає тієї остаточної, яка властива оригіналу.

Скільки перекладів «Дон-Кіхота» на російську мову застаріло (від Жуковського до Любимова), а мова Пушкіна і Лермонтова досі зберігає свою первісну свіжість.

Перекладацький досвід української мови менший, але якими темпами старіла мова українських перекладів, можна простежити за перекладами «Фавста» (Франко, Улезко, Лукаш).

Переклад тільки нагромаджує мовний досвід, узагальнює його завжди оригінальна літературна творчість.

Історія літератури знає явище, коли образи, створені письменником, наче відокремлюються від свого творця і набувають власної, вже не залежної від письменника реальності.

Так живуть у нашій свідомості Шевченкова Катерина, пушкінський Онегін, Шекспірів Лір.

Вони давно вже не літературні герої, а живі люди із власною долею. Письменники помирають, з'являються усе нові покоління читачів, а ці образи, що виникли в певній часовій реальності, продовжують жити, хоч і набувають нового значення і по-новому осмислюються.

Із самим же письменником часом трапляється навпаки: його життя втрачає для нас свою реальність і він стає для нас коли не персонажем його власної творчості, то героєм нашої легенди про нього.

Щоб зрозуміти нікчемність літературного твору, досить перекласти його будь-якою іншою мовою.

Безліч людей замислюється над питанням: так що ж таке поезія? І вдумливі читачі віршів, і невдатні поети, з рук у котрих випорскує, як казкова жар-птиця, істинність творчості.

Можливо, невдахи-поети караються цим питанням навіть більше, ніж читачі, бо читачі інстинктивно знають безпомилкову відповідь, обираючи для себе не тьмяне золото, а лекуче вутілля, як це зробив колись один пророк.

Я не втомлюся повторювати, що поезія — не рядки і не рими, не слова, навіть найпрекрасніші, не музика людської мови, нехай найдосконаліша. Поезія — це доля. І якщо нема долі — немає поезії, немає поета.

Але що ж таке доля? Який зміст я вкладаю в це застаріле і досить підозріле слово?

Доля — це точка перетину особистого та історичного, вторгнення історії в перипетії окремого людського існування. Немає нічого, що могло б зрівнятися із щастям долі, навіть найтрагічнішою, якщо вона робить людину поетом.

Поет ніколи не буває великим, якщо він своєю творчістю виражає тільки свою долю. Щоб стати великим, поет повинен виразити ще й час своєї долі.

У другій половині тридцятих років мене проводжав після вечора в Київському університеті невисокий худорлявий юнак — брат Василя Чумака, неговіркий, стриманий студент. Здається, він і сам писав вірші. Я, мабуть, неуважно поставився до нього, бо весь час бачив за ним його старшого брата, уявляв його живим, а не збляклою фотографією чи героїзованим дереворитом, що вийшов з-під штихеля само впевненого художника, який поета ніколи не бачив і творив

його образ, підкоряючись своїй не надто надійній інтуїції. Яким він був справді? Ніхто не міг змалювати мені його реальний образ. Поет Іцжик Фефер, який сидів разом з Василем Чумаком у денікінській в'язниці, на моє питання відповів: — Звичайний хлопець...

Михайло Семенко також сидів з Чумаком в одній камері, але я довідався про це тоді, коли вже не міг його розпитати.

По суті, Чумака був навіть не юнаком, а майже хлопчиком. Він загинув у неповні дев'ятнадцять років, залишивши яскравий слід у нашій поезії.

Юнацька зрілість його тривала не більше двох років. За цей час він зумів пройти складний шлях від боязких наслідувань до сміливого новаторства, хоч і не встиг остаточно одірватися від пуповини дореволюційної української поезії.

Ранній розвиток його можна вважати ознакою геніальності, яка виявлялася з однаковою силою і в поезії, і в критиці.

В одній короткій рецензії він безпомилково визначив місце майже всіх сучасних йому поетів з точністю, яка залишається дійсною і сьогодні.

Незалежність суджень його вражає.

Критик Юрій Іванів-Меженко писав:

— Таких поетів, як Тичина, не критикують.

З великою гідністю Чумака відповів йому:

— Так критики не пишуть.

Часом мені здається, що у віршів є таємнича особливість — то зливатися з образом поета, творити з ним неподільну єдність, то віддалятися від автора, існувати окремо, жити своїм життям, наче й не він, цей поет, їх написав, а хтось інший, чужий йому, невідомий.

Але це тільки психологічна аберация.

Насправді ж вірші від початку до кінця всі живуть у поеті, як і сам поет повністю живе в своїх віршах.

Твір і майстер неподільні, як неподільні матеріял і труд у готовому продукті.

Ніхто не може творити за когось, поет творить завжди за себе, творчість відображає весь складовий рельєф його душі, а коли це слово викликає підозру, то скажемо — творчої свідомості... Коли в малесенького поета ми раптом подибуємо якийсь несподіваний злет, піднесення, прозріння, то це його власний злет, його власне піднесення і прозріння. Те ж саме відбувається і з великим поетом — і підноситься до небачених висот він сам, і падає в найглибші прірви сам за себе, і не можна відділити його падіння від злетів, усе це він в усій складності і непередбаченості свого творчого існування.

Можливо, через те, що я не вмію писати спогадів, а може, так влаштовано нашу пам'ять, ми не можемо відірватися від себе в наших уявленнях про пережите, воно пройшло не тільки крізь нашу свідомість, вросло в кожну клітинку мозку, в плоть і кров... Спробуй відділити себе від світу, в якому ти жив!

Події нашого життя трапляються тільки раз, а думати про них ми можемо до самої смерти.

Не виключена також можливість, що в кожній події схована присутня самооцінка, яка не припускає перетлумачень. Тим краще, коли існує об'єктивна реальність життя, до відтворення якої я прагну.

Було це в Москві під час війни. Не пам'ятаю, з якого приводу ми з'їхалися — хто з Уфи, хто з фронту, і якого року це було, сорок другого чи сорок третього.

Двадцять сьомого січня зранку мені подзвонив Корнійчук.

— Приходьте до мене обідати, — сказав він. — Сьогодні у Павла Григоровича день народження, він почуває себе дуже самотнім...

І ми зійшлися в обід у номері Корнійчука.

У мене було відчуття, що Павлові Григоровичу не тільки самотньо, але й холодно, що той нестерпно білий зимовий холод, який чатував за промерзлими вікнами готелю, не тільки проймає його зовні, але й скублився десь глибоко в ньому, біля самого серця.

Павло Григорович мовчав під час обіду, не дуже розговорилися й усі ми, хоч на столі до нещедрих воєнного часу страв стояла горілка «тархун», зеленкувата, отруйного вигляду рідина, яка вбивчо впливала на наші зголоднілі, досить уже виснажені організми.

Розмова ледве тліла. Павло Григорович сидів напружений, як туго напнута струна, що ось-ось має порватися. Він тільки зрідка кидав якийсь слово — видно було, що воно коштує йому великих зусиль. Страждання стрясало його.

— Заспіваємо, хлопці? — звернувся Корнійчук до мене й Малишка. — Павле Григоровичу, ви ж любите...

— Аякже, аякже, — поспішив погодитися Тичина, хоч почувалося, що в цю хвилину йому не до нас і не до нашого співу.

«Тархун» уже діяв, і ми з Андрієм Малишком, прокашлявшись, загули:

Ой, зійшла зоря вечорова,
Над Почаєвом стала.
Наступало ту-у-рецькеє військо,
Як та чо-о-рная хма-ра...

Я глянув на Тичину і вжахнувся: як та чорная хмара було його обличчя, і я не знаю, що завдавало йому більшого болю — те, що не тільки в пісні, але й у дійсності «наступало турецьке військо», чи те, що ми з Малишком під впливом убивчого «тархуна» нестерпно фальшивили.

Поезія — не арифметика.

Одному поетові можна без ліку додавати, збільшиться кількість, а сам він залишиться тієї ж міри, що й був.

В іншого можна скільки завгодно відбирати — кількість зменшиться, а він усе лишатиметься великим.

Поезія — не таблиця множення, у неї своя особлива лічба — остаточний підсумок нікому й ніколи наперед не відомий.

Було це після війни.

Ховали письменника, недавнього фронтовика.

Срібних автобусів тоді ще не було, труна пливла по Червоноармійській на високому грузовику, попереду несли ордени на оксамитових червоних подушечках, грала оркестра, і все було, як у «Похороні друга»:

Тарілки дзвінко дзвякали.

А сурми сумно плакали.

І барабан як в груді бив:

Ти славно вік свій одробив.

Ми повільно йшли за грузовиком, ішов між нами й Тичина. Спочатку мовчали, а потім — їти було далеко — потроху почали розмовляти, згадували небіжчика, недавню війну... І коли вже стало видно стіну Байкового кладовища, Тичина несподівано сказав, нахилиючись до мене:

— Отут я ховався від денікінської мобілізації...

— Де? — не зрозумів я.

— На Байковому... між могилками... і по склепах...

Мене приголомщила думка про те, що його могла зловити облава, що він міг потрапити коли не в білогвардійську контррозвідку, як Василь Чумак, то в денікінську армію... Тичина — в солдатській шинелі, в юхтових чоботях або ж обмотках — цього я не міг уявити!

Я подумав про Хлебнікова в царській казармі, на госпітальній койці, в руках у комендатських патрулів — з віршами в кишеньках обтріпаної шинелі...

А потім мені згадався молодий талановитий композитор, якого взяли в армію і призначили капельмайстером полкової оркестри. Він жив у світі музики, його хотіли врятува-

ти від кулі. Куди ж його було призначити? Махай собі па-
личкою до кінця війни.

Полк опинився на напрямі головного удару і зазнав ве-
ликих втрат. Відступати не можна було ні кроку. Командир
кинув у бій усе, що в нього було, в тому числі й музикантів
оркестри на чолі з капельмайстером. Композитор ніколи не
тримав зброї в руках. Один за одним падали бійці музикант-
ської команди під вогнем німецьких кулеметів, а їхній ка-
пельмайстер з божевільним реготом біг уперед і стріляв на
бігу з автомата в землю... Стріляв, поки й сам не впав
обличчям у ріллю.

— Вам пощастило, Павле Григоровичу, — пробурмо-
тів я.

Грузовик з труною вже повільно вповзав у ворота Бай-
кового, і розмова наша на тому закінчилася.

■

Повна і безстороння оцінка творчости поета неможлива
за життя і в найближчі роки після його смерті. Забагато
сторонніх обставин і факторів заважають сучасникам бути
об'єктивними, найближчі ж нащадки часто ще не наважу-
ються порушувати традиційних оцінок і суджень.

Та настає кінець-кінцем час, коли творчість поета роз-
кривається в повному своєму обсязі та історичному значенні.

Частково сам час проробляє непосильну для сучасни-
ків сепарацію спадщини поета, викінчує ж цю тяжку працю
безстороння історична критика.

■

Восени ми їхали із Савою Голованівським з Кончі.

Сіре важке небо нависало над землею, над дніпровими
кручами, вода в Дніпрі була схожа кольором на асфальт,
мокрый від дрібної мряки.

На дніпровському узвозі біле листя осик лежало зжу-
хлою смугою вздовж вузького тротуару.

Машина швидко йшла вгору. Голі дерева змикалися
тонкими вітами вгорі, наче ми їхали прозорим каркасом май-
бутнього тунелю. Весна почне бетонувати його зеленим ли-
стячком, літо довершить роботу, а осінь вкриє рудою іржею
і зруйнує дощенту.

Біля Аскольдової могили ми побачили Тичину. Він
стояв на тротуарі, заклавши руки в кишені пальта, і дивив-
ся за Дніпро.

Ми спинили машину і вийшли.

Тичина не здивувався, усміхнувся до нас, наче ми при-
значили побачення і вчасно прибули. Нікого не було побли-
зу. Зрідка проходила машина, мжчило, далина за Дніпром
темніла, зі сходу швидко насувався присмерк.

— Гуляю, — сказав Тичина, не чекаючи нашого запитання. — Погода, правда... А я люблю...

Через кілька років Мартирос Сар'ян у своїй майстерні в Єревані, сидючи біля мольберта з палітрою і пензлем у руках, сказав мені, що лікарі заборонили йому працювати — через запрозливу хворобу очей. З полотна на нього дивилося прекрасне жіноче обличчя...

— Навіщо ж ви працюєте, Мартиросе Сергійовичу? — спитав я, дивлячись то на старого майстра, то на портрет юної жінки, до обличчя якої він наче голублячи її, обережно доторкався пензлем.

— А я люблю, — відповів художник тими ж словами й тою ж інтонацією, що й Тичина на Аскольдовій могилі.

Це вичерпна формула ставлення художника до світу: повнішої бути не може.

Ми запропонували Тичині відвезти його додому. Він сказав, що ще погуляє, якимось згорбився і повільно пішов у ворота між двома кльомбами ще живих темно-червоних слізок сальвії.

Ми не знали, що він тяжко хворий. Можливо, ще ніхто цього не знав.

Те, що ми зevamo спогадами, треба писати нещадно правдиво або зовсім не писати. Навіть коли нещадність правди обертається проти тебе самого, не треба ні боятися, ні виключати її. Бажання купатися в промінні чужої слави, свідоме чи неусвідомлене, не раз перетворювало авторів спогадів на безоглядних панегіристів, — попередні стосунки з усією їх правдою немов би розчинялися в стерильному літеплі безоглядних вихвалень, однаково принизливих як для мемуариста, так і для беззахисного об'єкта його споминів.

Моє глибоке переконання полягає в тому, що поет, незалежно від його величчя, потребує не хвали, а розуміння — прижиттєве важливе і необхідне насамперед для нього, а по смертне — найбільше для нас самих.

(«Вітчизна», ч. 6, 1971)

Про невичерпний світ поета

Іван Кошелівець

Собі поети право залишають,
Всі інші відкидаючи права:
Належати до тих, кого вбивають,
А не до тих, хто холодно вбива.

Леонид Первомайський

У двадцять сім літ, віці молодому як у всякому ділі, так і в письменстві, Леонид Первомайський, що натоді, почавши писати рано, випробував свої сили, либонь, чи не у всіх жанрах, першим реченням оповідання «З Пісні Пісень» поставив афоризм, отак з трьох крапок: «...Бо внутрішній світ тим глибший, чим більше намагаєшся його вичерпати».

Вказівка на молодий вік у цьому випадкові має не абияку вагу: певно ж тоді ще рано було думати й самому авторові, що тридцять і сорок років пізніше цей самий афоризм найстисліше і разом з межевою вичерпністю можна буде застосувати до характеристики того довгого шляху, який в українському письменстві пройшов Леонид Первомайський. Процес довготривалий і більш-менш рівномірний, без зовнішніх стрибків і несподіванок. Почавши вичерпувати той внутрішній світ, поет дедалі перекопувався в його — власне невичерпній місткості. На тому переконанні утвердилася свідомість своєї творчої самодостатності, яка свідомість своєю ж чергою дозволила поетові, попри всі суспільні катаклізми, на які щедра була його доба, не зійти з того шляху, який у творчості для кожного єдиний.

Збитий з свого власного шляху, мистець випорожнюється, а його зусилля обертаються на симуляцію творчості. А діється в українській культурі, а в літературі зокрема, вже понад півстоліття так, що вистачає поетові зробити перший крок своїм власним шляхом, що його визначає внутрішнє покликання, як його відразу ж намагаються збити на пустоцвіт: ідеологією, силоміць накиненою, так що, хоче він бути партійним чи ні, мусить деклюювати партійність; терором, арештами й розстрілами колег і найближчих друзів, врешті, загрозою бути розстріляним самому чи опинитися в концтаборі. Під таким терором мало хто витримує: або задушати і замовкнеш, або підеш — на «партійність».

Почавши так мову про творчість Леоніда Первомайського, автор свідомий небезпеки, що його тут таки перепинять закидом: хочеш говорити про поезію — говори про поезію, дай спокій публіцистиці. Я приготований до цього закиду і його категорично відкидаю: поет, у якого зашморг на шії,

буде жонглювати римами й алітераціями, але це не буде поезія. Поезія, тримаючися влучного вислову Первомайського, — це «не рядки і не рими, не слова, навіть найпрекрасніші, не музика людської мови, нехай найдосконаліша. Поезія — це доля, і якщо нема долі — немає поезії, немає поета». А як висловиш долю, коли маєш говорити не з власної душі, а продиктоване?! І критик не може сказати жодного слова правди, коли робитиме вигляд, що зашморга не помічає.

На наших же очах у партійному зашморгу заникла творчість шестидесятиників. Одні опинилися в арешті, інші зреклися себе і, замість поетичної творчости, вправляються у версифікації, а ще про інших взагалі нічого не знаємо: зреклися самі себе і поробилися дрібними службовцями, щоб і світ забув про них? пішли на добровільне чи примусове вигнання? Щось одне з цього випало на їх долю, як ідеться про В. Голобородька, Г. Кириченка, Б. Мамайсура і, врешті, провісника шестидесятиників — Ліну Костенко. Названі тут, очевидно, далеко не всі.

Повернімося до Первомайського. Чи можна бодай щось зрозуміти в його творчості, промовчуючи клімат терору, в який він уставлений протягом усього півстоліття його праці на літературному полі? Згадана вгорі трагедія шестидесятиників була лише одним з епізодів терору над літературою, і не найстрашнішим персонально для Первомайського, бож, скільки нам відомо, він не ангажувався в цей рух. А в Первомайського вже давно перед цим були перші тридцять роки, коли Постишев виточував кров з української культури, були 36—38 роки, був і сорок шостий з Ждановим у Москві і Кагановичем у Києві. Особисто для Первомайського був ще й 1958 рік, ювілейна для нього дата (50-ліття), яку він відзначив суто інтимною поемою «Казка». Були в цьому творі вагання, і сумніви, і невдоволення собою, тим, що на цей уже зрілий вік здобуто. На здоровий глузд цей твір сприймався як свідчення, що поет не вичерпався, як інші, в штампах, що він повний творчої наснаги. «Казка» провіщала щось справді велике попереду, і приємно було в наступні роки ствердити, що, так інтерпретуючи цей твір, ми не помилялися. Але в тому світі, в якому живе поет, відмовлено йому й кожному право на сумніви й вагання (як колись Панчеві відмовлене було «право на помилку»). Які можуть бути сумніви й вагання, коли партія всі їх і назавжди розв'язала. Первомайського гостро за «Казку» розкритикували, закидаючи йому щось на подібну «занепадницітв».

І ось у таких невітських обставинах те диво, з якого ми почали мову: Первомайський, либонь, єдиний випадок серед старшого покоління в українській літературі, коли поет не дався збити себе на манівці фальшу, а йшов все вгору і вгору. У тій свідомості, що всі викінчені твори (цитую за прикладеними «Розрізненими записами») «далі існують незалежно від майстра і найчастіше відображають уже вичерпаний вчорашній день його творчости». Сенс творчости, за Пер-

вомайським, у безнастанному оновленні, бо: «Художник завжди перебуває попереду своїх творів, якщо він живий творець. Кінець настає, коли майстер втрачає здатність випереджати самого себе. Зупинка тут рівнозначна деградації — майстер може жити тільки в постійному оновленні свого мистецтва, в запереченні віджилого і ствердженні нового в самому собі».

Наскільки ці твердження можна узагальнювати як правило, обов'язкове для всіх, — залишимо це питання відкритим, щоб не відхилятися від теми. Важливо нам ствердити, що вони до найменшої рисочки прикладаються до творчості самого Первомайського. Десять років по «Казці», знову в ювілейний для нього 1968 рік, він видав збірку «Уроки поезії», в якій не узагальнено, а вже персонально про самого себе, і то кількакратно, сказав це саме у віршованій формі, зокрема і в одних з трьох строфах:

Можна серцем і в пізньому вирості
Не втрачати свіжости й щирости,
Можна ждати своєї весни
До глибинної сивизни.

Я не заздрю щастю чужому,
Бо свого зазнав на землі,
Чув удари такого грому,
На такому летів крилі,
Що не тільки мені — нікому
Не були б ті шляхи малі.

Наді мною не тільки блискало —
Попелило мої рядки.
Не змінившись жодною рисою,
Я стою, немов над колискою,
Над початком нової ріки.

Є критики, які наївно бачать своє призначення в тому, щоб учити поета, підказувати, як йому досконалитися, щоб кожен наступний твір був ліпший від попереднього. Є інші, які слушно кепкують з перших: поета не можна навчити, бо треба з талантом народитися. А з талантом буває так, що він вичерпується на стадії початківства і, давши коротким зблиском кілька шедеврів, зникає. Тоді ніякі повчання критиків йому не допоможуть. Та шляхи таланту незбагненні: буває й так, що він досягає, як добре зело на щедрій ниві, і на повечорілий день, мовивши за Довженком, чарує нас мудрою, вивершено досконалою зрілістю, так що довгий час ми його наче й не помічаємо чи привикаємо бачити у числі хай і добрих, але середняків, і раптом з одного якогось твору

відкриваємо його в новій якості, на тих вершинах культури, на яких раніше не сподівалися його присутності.

Можна ризикувати твердженням, що саме так було й з Первомайським, а тим утвором, яким він зачарував нас, були «Уроки поезії», але поруч з ними і в такій самій мірі його проза останнього півтора десятиліття.

Шлях до цих верховин був довгий і, напрошувався б тут загальник, — важкий. Але це збаналізоване слово можна прикладати до творчости кожного майстра, а вже й поготів у радянських умовах, і тому у своїй усезагальності воно нічого не пояснює. Натомість у випадку Первомайського можна говорити про шлях, пройдений у тотальному й безнастанному зосередженні на проблемах істоти поетичної творчости. Сьомий том недавно виданих творів Первомайського, названий — «Творчий будень», майже повнотою й присвячений цим проблемам.

Годі було б у невеликій статті бодай назвати все те, що в цьому томі про мистецтво висловлене. Але з перечитування його закарбовуються бодай дві з головних ліній поетового зосередження. Це передусім зосередження на опануванні слова, таємниці мови.

«Таємниця мови, — за твердженням поета, — подібна до скарбу, закопаного на невідомій глибині. До неї спроста не докопаєшся. Можна ходити роками довкола, придивлятися, вслухатися, вивчати — і знати тільки поверхню цього чуда, яке вперто не пускає тебе в свої глибини. Здається, ти вже близько, пройдеши один штих, одкинеш верхній шар, затоптаний, порослий споришем, — і скарб одкриється розсипом золота і коштовного каміння. Але твої зусилля даремні — знову копаєш, і знову нічого: якесь череп'я, іржавий дріт, півзопнилі тріски.

«Коли раптом таємний скарб починає озиватися в тобі — його магія розкривається сама собою, не з словника, не з розкопок, а з твого живого існування, думання і єднання з світом: шукаєш назви для всього, що бачиш, і сам починаєш розсипати скарби, і чим більше їх кидаєш, то більше їх стає у тебе.

«Не знаю більшої радості, ніж вільне володіння словом...»

Мові, як скарбові, який треба знайти і досконало володіти ним, Первомайський присвячує багато сторінок названого тому, і я не наважився б обтяжувати читача ні власними міркуваннями, ні добором цитат з цієї матерії, якби не сумний факт, що в нашому літературному оточенні панує мовне невігластво, піднесене до рівня чесноти, зокрема й поетами, яких вважають за таких, що вже досягли творчої зрілості. Властиво те, що я далі наводжу, належало б і адресувати не так читачеві, як тим початкуючим поетам, які в обставинах чужомовного оточення ледь-ледь членоподільно володіють мовою, яка мала б бути їм рідною, і якби їм дав шкільне завдання — розповісти на клаптику паперу сон останньої

ночі, вони його не подолали б. Але вірші пишуть. Це для них багато легше. Поперше, тому, що на вірш не треба багато слів, і їх можна нагромаджувати без жодного ладу: чим безглуздіше вийде, тим більше боязкі критики (щоб їм не закинули, що не розуміють поезії) будуть бачити в тому нагромадженні — складні метафори. Подруге, писати вірші тепер найлегша річ, бо модерна поетика звільняє від обов'язку пильнувати ритму, розмірів, усього, що колись вимагало певної вправності і відстрашувало від рішення стати поетом, не треба клопотатися навіть римою. Врешті, знято останній бар'єр: у сучасній поезії не обов'язкова пунктуація, яку (особливо ті, що її не знають) вважають за ознаку відсталості. Чому ж не бути поетом кожному, кому захочеться! Витворилася ситуація, яку Жан Ростан визначив афоризмом: колись легше було відрізнити поета від версифікатора, ніж тепер поета від містифікатора.

І от спостерігаємо явище, як хлопчики й дівчатка, не подолавши мудрощів гайскулу, «ідуть у поезію» і заливають примітивною мазнею еміграційну пресу, а безвідповідальні літературні батьки підходять на це, не перестерігаючи перед безоднями труднощів, які чигають на недосвідчених наївняків.

Певно, Первомайський не обізнаний з цією т. зв. поетичною продукцією, але щось подібне, в дещо іншому стосовно відмінних обставин вигляді він спостерігає у віршованій зливі, що переливається через вінця літературної періодики Києва й української провінції. Та його спостереження над процесами, ближчими йому, висловлені в наведених нижче рядках, ще більше дійсні для наших поетів; і як добре було б, якби початкуючий поет, заки заходиться коло віршування, замислився над ними:

«Чим більше я читаю віршів, у яких думки поставлено на голову, а словам вивернуто суглоби і порвано сухожиття, тим більше точности й простоти я шукаю і пралну в поезії».

Для тих молодих поетів хочу навести й ще дещо (хай пробачене буде мені щедре цитування) з того, що, висловлене про вагу слова поетом, який має за собою півстолітній досвід, могло б перестерегти їх перед небезпеками лепковажного ставлення до поезії:

«Мова — основний матеріал поетичної творчости. Не знаючи мови, не люблячи її, не вивчаючи її постійно, не заглиблюючись у її таємниці, не збагачуючи свого словника, не навчаючись одбирати поміж тисячами слів найточніші, найяскравіші, найпотрібніші, — не можна бути поетом...» І отже: «... визнати за поетом право на звання *майстра* ми можемо тільки за умови, що він *не тільки знає*, але й досконало володіє своїм матеріалом, *уміє з матеріалу зробити довшену річ*» (підкреслення Первомайського).

Знаю на це готові спростування: мовляв, це самозрозумілі речі. Або ще кажуть зневажливо, що мова — це щось

для гімназистів. Але в тому й річ, що такого ніколи не сказав Василь Барка, а кажуть саме ті поети, які українською мовою в обсязі нормального гімназійного курсу не володіють. Мабуть, є сенс повторювати такі самозрозумілі речі, коли Первомайський з притиском говорить їх поетам куди грамотнішим від наших, що на еміграції.

Звичайно ж, поетові мало знати мову, його призначення куди більше: творити її. Але й для тих, хто дійшов цього рівня, Первомайський не вважає чимось принизливим вивчати мову, навпаки:

«...говорячи про художницький, творчий підхід поета до мови, я не тільки не заперечую, навпаки, підкреслюю необхідність наукового знання мови хоча б в обсязі звичайної граматики. Навіть правописною нормою не може нехтувати поет. Досконале знання мови з погляду її граматичних і правописних норм може і повинно бути гордістю поета».

Первомайський являє в нашій літературі той щасливий випадок, коли сам поет так багато уваги приділяє міркуванням над суттю літературної праці і, може, не так ролю мистця в суспільстві (хоч багато є в нього й про це), як над його творчою настановою.

З безлічі цікавих його думок стосовно сказаного я обіцяв звернути увагу на дві проблеми, у пляні моєї статті істотніші. Однією з них і було значення мови для поета, про що говорилося вище. Друга — це життєва путь поета, як її він сам уявляє. У випадку Первомайського це не самі теоретичні міркування, бо вони крок за кроком підтверджені його власним життям у творчості.

«Досвід доводить, — каже Первомайський, — що зростання художника пов'язане з подоланням дедалі більших труднощів, які неминуче виникають із самого процесу зростання. Чим глибший внутрішній досвід художника, тим більшої глибини втілення цей досвід вимагає. Чим вища майстерність письменника, тим складніші завдання ставить він перед собою, тим важче дається йому перемога.

«Перемога ніколи не стоїть на місці, вона сама є постійним, невпинним і безперервним процесом діяльності. Зупинка на здобутому рівнозначна поразці. Художник не повинен озиратися назад. Ще один крок вперед, ще один метр висоти — яких зусиль це вимагає, алеж і яких сил додає це постійне напруження!»

Тому «судити про поета, який живе, розвивається, безперервно творить, а особливо підбивати підсумки його творчості і виносити остаточний присуд завжди трохи ризиковано: поет зробить новий крок, новим зусиллям підніметься на нову височінь — і всі передчасні прогнози і легковажно підбиті підсумки мимохід зруйнує, на радість усім, хто любить живу поезію в її русі, в її безперервному стремлінні до

вищої досконалости, ширшого охоплення дійсности, до глибшого проникнення в душу сучасности».

Сумно дивитися, як талановитий поет не те що зупиняється, а й деградує, заперечуючи ним самим у геніяльному надхненні створене, як робив покійний Тичина. Так само ж сумно бачити, як поет зупиняється, що й сталося з таким талановитим Миколою Бажаном, який віддавна не ступив кроку вперед і тепер пише віршовані... спогади про Дімітрова.

Але тим більше втішно дивитися, як поет, скажемо його словами, «на радість усім, хто любить живу поезію в її русі», пружно підноситься вгору. Саме так і йшов досі Первомайський, либонь, єдиний з поетів старшого покоління. Це особливо помітне в десятиліття між «Казкою» (1958) й «Уроками поезії» (1968). Ствердивши ще в молодому віці, що внутрішній світ людини невичерпний, він невтомно вичерпував його і набрав стільки, що як поклав зверху «Уроки поезії», — опинився на тих верхах, якими може пишатися українська культура.

Парадоксально, але факт, що це піднесення Первомайського відбувалося на очах української критики, а вона його так ніби й не помітила. Чи й не здолала помітити. Можна її підозрівати в тому, що вона, якби здолала, то й не хотіла б помітити. Чому — про це скажемо далі.

Не здолала ж вона належно оцінити такі явища, як творчість Первомайського, з своєї недолугости, з якої протягом півстоліття їй не щастить підвестися. Це насамперед тому, що її систематично підтинали під пень. Від сталінського терору вона потерпіла, може, більше, ніж інші жанри, а останнього часу ми є свідками знищення всього талановитого, що появилось в критиці по смерті Сталіна. Так жорстоко підтинана, наша критика ніколи й не підносилася до рівня своїх завдань і не так була критикою, як безнастанно товклася на вихідному питанні: якою їй самій бути? І сьогодні її турбує те саме питання, на яке вона дає фальшиву відповідь і заганяється в сліпий кут. Які читати сьогоднішніх критиків, що б'ються над питанням свого самовизначення, складається враження, що вони сходяться на одному: критика має бути «об'єктивна». А це ж і є шлях до самогубства, бож критика, як і кожна творчість взагалі, може сказати щось присутнє, тільки будучи суб'єктивною. Легко відгадати, що за шуканням об'єктивности криється: критикові, кожному зокрема, не вільно мати свій власний (суб'єктивний) погляд; усі вони разом мусять знайти спільні (ergo — об'єктивні) критерії, які є не чим іншим, як відгадуванням: як догодити партії. Так вони крутяться у замкненому колі, шукаючи якоїсь абстракції.

Те, що діється в спілці письменників, нагадує колгосп-

ний двір, де бачать і цінують тих, хто метушиться, — бригадирів, ланкових чи «ударників»; їм і роздають налічки першості. Первомайський не здобуде належної оцінки уже хоча б тому, що його в тій метушні не видно. Це є також причиною й того, що він мало відомий у колах української еміграції. Як нам здалеку здається, він обрав собі окремий шлях. З одного боку, він став осторонь від суперечок навколо шестидесятників — ні за, ні проти; ім'я його ніколи не згадується і в зв'язку з рухом національного опору, до якого пристало значне число літераторів. Але поряд з цим його немає й там, де «одногосно» ухвалюють постанови про виключення з спілки письменників «за антирадянську діяльність»; немає його підписів (з зрозумілих причин дуже бажаних) під деклараціями проти сіонізму. Це позиція своєрідного усамотнення (скільки воно в тих умовах можливе). Воно й дало поетові можливість зберегти свій внутрішній світ і не загинути творчо.

Літературна біографія Леоніда Первомайського дечим відмінна від типової біографії українського письменника. Уродженець колишнього Константинограду, щедро на літературні імена (Іван Сенченко й Олександр Копиленко — теж звідти), він походить з жидівської родини ремісника-палітурника. Але вже з дитинства був вихований в українській атмосфері, зокрема на українській пісні, що завдячує своїй матері, бо, як сам казав, — «ніхто так не співав, як вона...» У «Розрізнених записах», що увійшли у згаданий уже сьомий том вибраних творів Первомайського і становлять усумніш збірку афоризмів з фрагментами есеїстичного характеру, є два уривки під однією назвою: «З пісень моєї матері». Один з них починається так:

«Раптом в душі прокидається спомин і, наче освітлене магнічним промінням, постає перед очима минуле — і немає років, шляхів, турбот, падінь і страждань, які лежать між тодішнім хлопчиком з широко розплющеними очима і душею, чутливою до кожного доторку, і мною сьогоднішнім, серце якого вихолодив досвід, як вітер вистуджує хату з навстіж відчиненими вікнами і дверима.

Цей спогад — про материні пісні...

Під цим впливом рано почавши писати й друкуватися (у 1924 році, коли йому було 16 років), Первомайський не мав вагання куди йти: йому слався шлях в українську літературу, хоч на Україні в 20-их роках відроджувалася й жидівська. І коли в 1926 році він появився з провінції в столичному Харкові, де його привітно зустрів Іван Микитенко, тоді ще не «вождь» пролетарської літератури, а лише секретар редакції «Червоного шляху», в українському літературному оточенні він почувався, як у себе вдома. Слово *інтернаціоналізм* тоді ще не було остаточно спрофановане й

зфальшоване, як тепер, і жидівське походження нічим не відрізняло від інших поета, що входив в українську літературу. І сама вона, ця література, мала досить притягальної сили, щоб полонити поета іншонаціонального походження. Бо живе в ній було почуття цілковитої самостійності і незалежності від російської. Москва тоді ще була дуже далеко від Харкова.

Відтоді багато змінилося. Первомайський видав за майже півстоліття кілька десятків книжок поезії і прози. Змінилася докорінно й ситуація української літератури, її зробили провінційним додатком до російської, а письменників послали в науку до Москви. Докорінно змінилося розуміння національного питання. У випадку Первомайського має вагу не тільки український його аспект, а й жидівське походження поета. У двадцятих роках, коли він прийшов в українську літературу, воно не мало значення, тепер — має. Ще Сталін перед смертю дав розгін антисемітизмові. За два десятиліття по його смерті антисемітизм набрав потворних форм, а в Москві умисне маніпулювали так, щоб виглядало, ніби вогнищем його стала Україна. Первомайському доводиться жити в оточенні, яке (хай і з примусу) роздмухує боротьбу проти сіонізму. Це не тільки могло — мусіло викликати в нього почуття відчуження від літературного оточення.

Ця стаття не має на меті дати огляд усєї творчості Первомайського. Вона є лише післясловом до друкованої на попередніх сторінках його прози. Тому я витинаю весь його довгий шлях у літературі, щоб сказати лише кілька слів про творчість останнього часу.

Наступне твердження чисто гіпотетичне, бо його трудно боронити, не знаючи літературного життя Києва зблизька, але здається мені, що відчуження, зумовлене і згаданою причиною, і нестерпним фальшем, який панує в канцелярських спілках письменників і на літературних зборищах, штовхнуло поета на психологічне усамотнення, яке врятувало його від банального віршування і в замкненому, своєму власному світі зосередило його думку на істоті поетичної творчості, яка від поета вимагає майже надлюдського зусилля:

Це помилка — не книги, не рядки
І не слова складаємо ми в риму,
Коли вночі рвемо чорновики
В кімнаті, повній голубого диму...

Кров — не чорнило летиться в боротьбі,
В якій довершеність метою мріє...

Такою здається нам генеза збірки «Уроки поезії», в суті своїй глибоко трагічної. Вона вся присвячена силі слова, якої надає йому поет:

Або:

Стережіться, поети, глибинного слова,
 Для якого не треба блискучих прикрас.
 Гіркота його вічна і ніжність раптова
 Мають силу цілющу і спалюють нас.

Це те саме, що колись висловив Борис Пастернак і до чого завжди поети повертатимуться; звичайно, коли вони справжні поети, а не версифікатори, коли сприймають поезію, як приречення чи, за словами Первомайського, — призначену їм долю:

Є в поезії серця жорстокість нещадна.
 Цілий вік свій ти гнеш задля неї горба.
 Ти її полонений. Вона повновладна
 Господиня, не наймичка і не раба.

Первомайський у міркуваннях про поезію і свою власну творчість відповідальний за кожне сказане слово, і коли він висловився десь, що шукає найбільшої «точності й простоти» в поезії, то найкраще це й ілюструє «Уроками поезії». Усі поезії цієї збірки цілковито відчищені від обтяжливих прикрас, на які так слабує українська поезія, у них часто цілком відсутні такі засоби, як епітети й порівняння. А стислість вислову доведена майже до тієї неможливої межі, про яку колись фантазував Поль Валері: «Якби треба було різьбити на твердому камені, замість швидко писати, література була б зовсім інша». Щось від різьблення на камені хіба не нагадує оця мініатюра Первомайського «У Бабинім Яру»?

Стань біля мене, стань, мій сину,
 Я прикрию долонею твої очі,
 Щоб ти не побачив своєї смерти,
 А тільки кров мою в пальцях на сонці,
 Ту кров, що й твоєю стала кров'ю
 І зараз вилитись має на землю...

Скористаємося порадою самого Первомайського і не будемо підбивати підсумки його поетичної творчості, бо він ще в повноті творчої сили і може їх перекреслити, тим більше, що застеріг собі право, висловлене в рядках нашого мотто. Але можемо твердити, що як і не перекреслить, то його «Уроки поерії» стоятимуть у вершинних досягненнях української поезії другої половини двадцятого віку.

Ще кілька слів про прозу. За довгий творчий вік Первомайський випробував себе чи не у всіх жанрах, зокрема не без успіху і в драматургії, проте залишив її, вважаючи «несродним» для себе дьлом, і зосередився на прозі й поезії, і то з однаковим успіхом. Окрім оповідання й роману, в останній час він дав прегарні зразки есеїстичного жанру.

Після появи роману «Дикий мед», відповідаючи критикам, Первомайський заперечував як обвинувачення в «ремаркізмі», так і «спроби в емігрантській українській пресі» встановити його спорідненість з Марселем Прустом. Тим, хто робив ці спроби, був автор цієї статті. Але я охоче погоджуюся з Первомайським, що ці спроби не були зовсім удачі. Спровокувала мене на таку спробу одна особливість роману «Дикий мед»: виходячи з тодішньої його сучасності шстдесятих років, Первомайський усю свою увагу зосередив на подіях минулого — важких тридцятих років і другої світової війни. Було в цьому ніби щось від «шукання втраченого часу», але, погоджуюся, відмінне від Пруста. Зате багато більше підстав є твердити про спорідненість цього твору Первомайського з французьким романом взагалі. Маю на увазі його складну композиційну багатоплывовість, майстерно дотриману від початку до кінця.

Про ще виразнішу спорідненість з французькою літературою можна говорити й у випадку есеїстичного жанру, так мало відомого в українській літературі і, мабуть, найкраще представленого в творчості Первомайського. Першим есеїстом у французькій літературі був Монтень, далі через Паскаля й моралістів 18 віку есей дійшов до наших днів і знайшов блискуче втілення в творчості Поля Валері. «Розрізнені записи» Первомайського типові зразки цього жанру. Звичайно ж, ця спорідненість тільки жанрово-формальна і не має нічогосінько спільного з наслідуванням. Сподіваємося, що читач з інтересом прочитає подану тут добірку «Розрізнених записів», як і ту, яку ми плянуємо надрукувати в наступному році.

Три аспекти самопізнання у Сковороди

ДО 250-РІЧЧЯ НАРОДЖЕННЯ (1722 — 3 ГРУДНЯ — 1972)

Д. Козій

«По-старому височіюнь на землі великі пам'ятники духа — собори, обрамлені витягнутими вгору спорудами нового світу техніки. По-старому неспокійно людина хапається клаптика теплої землі і високого неба, щоб відчутти точку опору, щоб знайти на мить саму себе і спробувати щось у собі осягнути.

«Але землю вкриває асфальт і бетон, небо затягується димами і ревом моторів, і кудись шалено, в метушливій тривозі летить життя, засмоктує і не лишає тієї чистої години для душі, коли можна замислитися над собою і подумати про головне».

А тим часом «кожна людина в собі сама мусить розв'язувати ті проблеми, які розв'язуються в світі. Первісний ключ — в людині».¹

Такий голос залунав недавно на українській землі, де «інженери душ» намагаються перетворити людину на механічне знаряддя виробництва, на робота, позбавленого власної волі й власної думки. Це, по суті, сквородинський голос. Бо дух Сковороди блукає землею українською, не дає приспати сумління людини. Закликає до самопізнання.

Проблема самопізнання актуальна для сьогочасної людини, що живе в світі, потрясеному у самих своїх основах. Її питома вага зростає в українському духовому житті. Українська людина звертається до Сковороди, у якого проблема самопізнання посідає центральне місце.

Зваживши, що сьогочасні дослідники Сковороди на наших рідних землях трактують цю проблему у спрощеному вигляді, хочемо розглянути її під трьома аспектами: психологічно-етичним, містичним і метафізичним, бо такі три аспекти має вона в нашого мислителя.

ПСИХОЛОГІЧНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ САМОПІЗНАННЯ

Сковорода — вдумливий психолог, обдарований глибокою інтуїцією, завдяки якій він умів проникати в душу людини й розпізнавати з першого погляду її внутрішню вартість. Мандрівний спосіб життя давав йому можливість збагачувати свій життєвий досвід і пізнавати людей різних суспільних шарів.

¹ Є. Сверстюк, Собор у риштовані. В-во «Смолоскип», 1970, стор. 19 і 96.

Про його психологічну проникливість свідчить хоч би таке місце з діалогу «Алфавит миру»: «Ото я бачу перед собою двох людей, що роблять одне й те саме діло. Але з цієї душі родиться миле, а з тієї немиле діло. Ця людина дрібною послугою втішає, а та й дорогим подарунком прикро вражає. Ця особа може гніватися, насміхатися і навіть лякати, одначе все це приховує в собі щось миле, а в тієї навіть ласкавість дише таємною відразою. Огуда цієї людини дає більше насолоди, ніж хвала тієї».² Сковорода збагнув, як бачимо, жаризматичні властивості особистості, тобто ті зольові й емоційні властивості, якими дана особа притягає до себе, очаровує своє оточення кожним своїм словом і порухом.

Особливу увагу приділив Сковорода проблемі т. зв. «сродности», під якою він розумів те, що ми сьогодні назвали б психічною структурою людини. Говорячи про «сродність», він мав на увазі природжену обдарованість людини, дані їй «зроду» нахили й здібності.

Мислитель відчув у собі велике покликання перевиховати суспільство, що опинилося в лещатах російського самодержавного бюрократизму. Відгороджені від джерел вільної творчості та громадської активності провідні кола українського суспільства підлягали дедалі більше процесові суспільно-моральної деградації й розкладу. Формалістична російська ортодоксія глушила правдиве релігійне життя. Козацька аристократія, перетворена на чолобитне дворянство, втрачала свою громадську гідність у гонитві за «чинами» та матеріяльними добрими. Сковорода спостерігав, як «дух неситости» і «жадоба почестей, срібла, волостей» сковували людські душі.³ Вимогливий у найвищій мірі до себе самого, мислитель ставив високі вимоги до тих, що хотіли відігравати провідну ролу в суспільстві, і суворо засуджував усіх, хто діяв усупереч своєму життєвому покликанию. Бож покликання — це голос душі, який спрямовує людину на поле діяльності, відповідне її природженим нахилам і здібностям. Тільки той, що йде за голосом покликання, може знайти відповідне місце в житті. Як же часто в житті люди нехтують вимогою самопізнання, а тому вибирають невідповідні професії. Той, що був би добрим хліборобом або ганчарем, хоче бути не менше, як полководцем чи первосвященником. «Буває, — каже Сковорода, — що на чолі військової частини стає той, хто повинен би сидіти в оркестрі». Таке саме діється в духовних колах, де забувають, що «пастух, який пасе вівці чи свині з своєю природою, є в то разів блаженніший, ніж священник, який чинить опір Богові».⁴

Отож найперше завдання самопізнання — пізнати свої природжені нахили та здібності, щоб збагнути своє покли-

² Г. Сковорода, Алфавит, або Буквар світу. Твори, т. I, стор. 328. В-во АН УРСР, Київ, 1961.

³ Сковорода, Розмова п'яти подорожніх. Твори, т. I, К., 1961, стор. 223.

⁴ «Алфавит». Твори, т. I, стор. 327 і 326.

кання і вибрати відповідне поле діяльності. Вибір професії, яка не відповідає психічній структурі даної людини, має фатальні наслідки і для самої тої людини, і для суспільства. «Несродність» розкладає всяку професію. «Хто вносить мертвечину в науку й мистецтво? — питає Сковорода й відповідає: — Несродність. Хто знеславив чин священничий і чернечий? Несродність».⁵ «Багато хто, за приказкою, не родився для священства, а вліз у ризи, і не будши прибором, вліз у козуб». «Не один був би вмілим куховаром, якби не встряв у чернецтво, де один, що бореться з природою, більше накоїть спокус, ніж п'ять чесних можуть заглядити».⁶ «Не буде мати успіху лікар, що не має покликання, хоч би й здобув технічну вправність, а такий же вчитель не потягатиме за собою учнів, не зважаючи на своє знання предмету».⁷

Сковорода був свідомий того, що люди керуються при виборі професії не тільки матеріальними спонуканнями, але й у дуже значній мірі — честолюбністю. Вибирають професії, які втішаються більшою пошаною. На думку мислителя, всі професії гідні пошани, оскільки людина справляє своєї діла згідно з покликанням. «Не дивися на те, — каже він, — що вище, а що нижче, що визначніше, а що менш визначне, що багатше й бідніше, а дивися, що тобі сродне. Як я сказав, — без сродности все — ніщо».⁸ «Я вчив завжди зважати на свою природу, коротко кажучи — пізнавати себе самого, до чого хто родився, бо нікого Бог не скривдив».⁹

Мислитель з'ясує психологічні й етичні моменти, завдяки яким «сродна праця» має перевагу над «несродною». Працю, яка відповідає психічній структурі, хоч би та праця була важка, людина виконує з охотою, вкладає в неї всю душу. Вона є джерелом життєрадісності. Пригадується Сковороді м. ін. праця бджоли, до якої він любив придивлятися. «Як розкошує, — каже він, — бджола своєю працею, збираючи мед! За мед їй відбирають життя, але вона не перестає трудитися, доки живе. Солодкий їй мед, але ще солодший труд».¹⁰

Якщо йдеться про оцінку діяльності людини з погляду її суспільної вартості, Сковорода вказує на те, що вона повинна бути корисна для суспільства. Діючи за сродністю, — каже він, — «будеш для себе й для братії твоєї корисним». Він звертається з закликом до хлібороба: «Збирайся орати землю, заготовляти їжу для людей і худоби, плекати стада, або бджоли, або що твій Господь у тобі покаже тобі... Цього очікує від тебе батьківщина».

До високого морального завдання, на думку мислителя, покликаний воїн. Його закликає Сковорода: «Борони хлібо-

⁵ Там само, Твори, I, 358.

⁶ Лист до Василя Макс. Твори, II, 423.

⁷ Алфавит. Твори, I, 328.

⁸ Там само, Твори, I, 327.

⁹ Лист до Василя Макс. Твори, II, 423.

¹⁰ «Алфавит». Твори, I, 327.

робство й купецтво від внутрішніх прабіжників і зовнішніх ворогів. Тут твоє щастя і втіха... Заколювати образу, боронити страждущу й беззбройну невинність, захищати основу суспільства — *правду* — це його, воїна, розкішне снідання, і обід, і вечеря».¹¹

Є, отже, щось важливіше, ніж корисність, чим повинен керуватися в своїй діяльності громадянин, а передусім воїн, — це правда. Сковорода мав, очевидно, перед очима українське козацтво, його героїчну боротьбу за віру і правду, за «мир хрищений і край веселий», його самовідданість і любов до рідного краю. Ця любов мусіла полум'янити і в серці нашого мудреця. Глибоко збагнув його душу сьогочасний автор, що в біографічній повісті відтворює момент у житті Сковороди, коли на пасіку, де він перебував у той час, приятелі принесли вістку про зруйнування Запорізької Січі. «Григорій весь онімів, і тільки думка сумною чайкою кружляла в небі над запорозьким Великим Лугом і квилала скорботно й жалібно. Він розумів, був певен, що це кінець, що більше не буде Січі, як і Гетьманщини та слобідських полків. Віднині скривджений не знайде в світі правди, кріпак не кине панові слова про грізну помсту, а юнаки не будуть марити подвигами своїх дідів і прадідів. Забрали душу, вийняли!.. Сковорода молився сам на пасіці. Впав на коліна і цілу ніч молився за рідний край, за свій одурений, ногами попраний і на голгофу виведений святий народ. І плакав. І знов молився. І ніч над ним стояла така сумна, така печально слізна... Від того дня не знав Григорій спокою».¹²

Сковорода високо цінував героїзм, моральні подвиги людини, що, вірна собі, не боїться матеріальних утрат, злиднів, огуди, переслідувань, — навіть смерть їй не страшна!¹³ Така людина вірна собі, бо пізнала себе докорінно.

Позбавити людину можливості діяти згідно з собою — значить позбавити її життєвих соків. «Це її люта смерть».¹⁴

«Несродна» діяльність є джерелом «смертної муки» — нудьги. Людина нудьгує, коли не знаходить себе. Її душевний стан нагадує стан хворого, якому «всяка їжа гірка, послуга немилла, а постіль тверда. Жити не може і змерти не хоче».¹⁵

Сковорода цінує вагу виховання в процесі пробудження самосвідомості. Виховання, на думку мислителя, доводить «сродність» до завершення, допомагає зрозуміти «таємний кивок блаженного духа в нашому внутрі», «внутрішній поклик» до самопізнання. Але чого нема в психічній струк-

¹¹ Там само, 324, 348.

¹² В. Шевчук, Предтеча. Роман, стор. 201. В-во «Дніпро». Київ, 1972. Перше видання п. з. «Г. Сковорода». В-во Рад. письменник, Київ, 1969.

¹³ «Алфавит», I, 337, 339.

¹⁴ Там само, 350.

¹⁵ «Алфавит». Твори, I, 340.

турі даної одиниці, того вихованням не прищепимо. «Навчання є практикою та звичкою і дочкою природи», а натура — головне. «Пташина може навчитися літати, — не черепаха».¹⁶

МІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Учення про «сродність» ставить перед людиною завдання пізнати свої психічні задатки, якими вона наділена «зроду», щоб їх відповідно розвинути й заактуалізувати в житті.

Інший зміст і характер надає мислитель самопізнанню в містичному аспекті. Самопізнання з цього погляду має на меті розкрити перед людиною її глибинну духову суть, причому людина, розкривши себе, має себе перетворити або, як каже Скворода, «вдруге народитися».

Скворода визнає двоїстий характер єдиного буття: побіч світу видимого — світ невидимий. Крім онтологічних визначень: мінливий, нетривкий, мінущий — то світ видимий, а незмінний, тривкий, вічний — світ невидимий, він надає обом світам ще й етичні визначення: видимий світ — то втілення зла, нечистоти, а невидимий світ — втілення добра, чистоти, правди. Отож, і в людині є «два серця»: «ангельське і диявольське», які «в кожній людині ведуть вічну боротьбу».¹⁷

Самопізнання, яке розкриває в людині «справжню людину», є моментом її «другого народження», «народження з висот», «народження від духа». Людина оновлюється, знаходить у собі «нетлінну людину». Вдруге народитися — це значить знайти в собі те, що ніколи бути не починало і ніколи бути не перестане, бо воно божественне,¹⁸ інакше кажучи — «знайти в нашому попелі заховану іскру божества».¹⁹ У людині бере верх над її зовнішньою природою «чисте серце», «глибоке серце», що «приймає в себе зерно вічності».²⁰

Скворода засуджує «зсвішнішнелюбців» (матеріялістів), які «бачать тільки зовнішню плоть і всюди її подивляють, описують, вимірюють, а духову суть, яка криється в плоті, не знаючи її, змішують із плоттю та називають примарою».²¹

Не зважаючи, однак, на те, що мислитель наголошує важливість «другого народження», він навіть не натякає ніде на особистий досвід з ділянки того роду переживань. Адже містики спираються на власний досвід, коли розкривають нам таємницю містичних поривів. Можемо тільки покликатися на свідчення Михайла Ковалинського, улюбленого учня

¹⁶ Там само, 322, 324, 350.

¹⁷ «Врань арх. Михаїла з Сатаною». Твори, I, 439.

¹⁸ «Жона Лотова». Твори, I, 417. «Наркіс». Твори, I, 57, 70-71.

¹⁹ «Кільце». Твори, I, 259.

²⁰ «Жона Лотова». Твори, I, 417, пор. «Врань арх. Мих.», I, 439.

²¹ «Асхань». Твори, I, 152; «Наркіс». Твори, I, 35.

й друга Сковороди, якому мислитель оповів колись про свої переживання в 1770 році. Сковорода прожив тоді три місяці в монастирі біля Києва. Одного дня він почув внутрішній голос, що остерігав його, щоб не залишався в Києві. Коли ж він вийшов на гору над Подолом, його вдарив нудотний запах трупів, хоч там трупів не було. Отож, не зважаючи на намови друзів, які намагалися затримати його, Сковорода покинув Київ, де скоро вибухла морова зараза. По дорозі переночував у монастирі в Охтирці. Вранці вийшов у сад прогулятися. І тут сталося з ним щось дивне. Він почув у собі надзвичайне піднесення, що переповнило його «незбагненною силою». Було то почуття невідомої йому досі легкості й вільності, бадьорості й надії. «Все нутро, — як оповідав мислитель, — загорілось огнем, і здавалося, що в жилах моїх переливався полум'яний струмінь. Я почав не ходити, а бігати, ніби несло мене якесь захоплення; я не чув у собі ні рук, ні ніг, ніби я весь складався з самого вогню, що несеться в просторі кругобуття».

Сковорода так описував далі свій тодішній стан другові, перед яким — мабуть, єдиним — звірився з своєю таємницею: «Увесь світ щез передо мною; тільки почуття любови, вдячності, спокою, вічності оживляло мою істоту. Сльози полилися з очей моїх струмками і розлили якусь зворушливу гармонію по всій моїй істоті. Я проник у себе, відчувши синівську любов, і відтоді віддав себе з синівською покорою Духові Божому».²²

Мусів то бути глибокий струс, що мав вирішальне значення для всього дальшого життя мислителя. «Хоч проминуло двадцять чотири роки, Сковорода розказував про нього своєму другові з особливим зворушенням».²³ Можна вважати його за момент його «другого народження». Ковалинський окреслює його коротко й просто: «Серце його досі поклонялося Богові, як раб, а відтоді полюбило його, як друг».²⁴

У своєму описі він вирізнив усі важливі моменти містичного переживання: надзвичайне внутрішнє піднесення, просвітлення, почуття вільності й душевного миру, ентузіастичної радості й духового ояснення.

Як же дивиться Сковорода на акт другого народження?

Він вияснює його звичайно в душі містицизму як продукт просвітлення, що «осяє душу *раптом*, як блискавка». Потрібна для цього «одна тільки мить».²⁵ Іншим разом, одначе, мислитель висловлює думку, що людина повинна тривало поглиблювати своє внутрішнє життя і що друге народження приходить як результат довготривалого внутрішнього різь-

²² М. Ковалинський, Життя Г. Сковороди. Твори, II, 518.

²³ Там само, II, 519.

²⁴ Там само, II, 518.

²⁵ «Кільце». Твори, I, 249; пор. «Наркіс». Твори, I, 55.

В. Джеймс вважає просвітління за суттєву ознаку містичних станів; див. W. James, The Varieties of Religious Experience (Lect. XI–XII – Mysticism).

блення, чи, як каже Сковорода, — «очищення серця». Процес же очищування вимагає часу. «Якщо зогрілося серце твоє в тобі, — каже мислитель, — ти повинен, повчаючись, роздмухувати вічнотворчу іскру воскресіння, поки не розгориться яскраво це блаженне полум'я і не поглине всю супротивну тлінь... Зогріте серце — це вогненний духа святого язик».²⁶ Та «божественна іскра в серці нашім» приховується в нашій плоті, «ніби промениста іскра в кременіці», щоб «у свій час явитися так, як лілея на низі і як джерело в безводній пустині».²⁷

Ковалинський передає думку Сковороди, що душевний мир — плід другого народження — «підготовляється здалека, росте тихо в глибині душі і дужчає від почуття вчиненого добра».²⁸

Доречно буде пригадати на цьому місці, що й Платон указував колись на потребу внутрішнього дозрівання, яке є передумовою пізнання глибинних правд. Це пізнання дається людині після довгого співжиття з предметом і довготривалих роздумів, у результаті яких спалахує світло в душі.²⁹

Принагідно, в листі до Івана Васильовича, який, видно, нарікав на свої страждання, Сковорода вказує, що й страждання можуть бути джерелом моральної кризи та другого народження. «Знай, — лише він, — що після цих ран народиться в тобі нове серце... чисте, правдиве і нове. Це друге наше народження».³⁰

Проте він засуджував тих, що шукають страждання. Він уважав *радість* за найвищу цінність життя. Учив великої мудрости: вміти радуватися. Називав радість «здоров'ям гармонійної душі», гадаючи, що «душа, вражена якимнебудь пороком, не може бути веселою».³¹ «Радість — це світ людського життя».³² Натомість смуток, печаль називає мислитель демоном, що мучить людину «страхом смерти та можливих нещасть».³³

Сковорода нагадує про «вічну веселість боголюбних сердець», указує на те, що й Христос ніс радісну новину, не хотів скорботи, а, навпаки, визволяв від скорбот і закликав до себе пригноблених та обіцяв спокій душі.³⁴ Тим, хто називає Христа «меланхоліком», відповідає: «Христос — то радість і веселість, солодкість, мир і свято».³⁵

26 «Наркіс». Твори, I, 70.

27 «Жона Лотова». Твори, I, 420.

28 «Життя Сковороди». Твори, II, 527.

29 Платон, Лист VII, 347 С, D.

30 Твори, II, 438.

31 Лист до М. Ковалинського. Твори, II, 246.

32 Ковалинський, «Життя Сковороди». II, 516.

33 Лист до Ковалинського ч. 34. II, 293, 294.

34 «Змагання біса з Варсавою». I, 474.

35 «Асхань». Твори, I, 139.

Радість і душевний мир дають людині «душевну міць», якої «ніщо не в силі захитати й розбити».³⁶

Таким чином радість стоїть ніби в центрі Сквородино-го вчення про людину. Ми могли б щодо цього вказати на спорідненість мислення Сквороди з мисленням Франціска Ассізького в царині релігії та Макса Шеллера в царині філософії.³⁷ Не вагаємося також ствердити спорідненість Сквороди з Тарасом Шевченком, бо ж і в психічній структурі генія-пророка радість посідає центральне місце. Підкреслюємо це тим більше, що Шевченко, як і Скворода, сягає до джерел радості при всьому своєму усвідомленні трагічності буття. Мав рацію Фрідріх Гельдерлін, коли в одній епіграмі писав, що радість промовляє до нього крізь смуток і жалобу, бо вона найглибша тоді, коли осягає смуток і переборює його.

Правдива радість еднає людей. Скворода збагнув, що людина, досягнувши найвищого щабля самопізнання, повертається обличчям до людини. Тоді досягає й щастя. Природа бо справжнього щастя, на думку мислителя, така, що, здобувши його, людина хоче мати якнайбільше співпричетних у ньому.³⁸ Ми сказали б сьогодні, що душа цієї людини відкрита для людей і світу.

Друге народження несе з собою ще й почуття вдячності. Ковалинський згадує, що Скворода любив виходити вранці в поле, щоб складати хвалу «разом з усією природою» Вічному Джерелу Буття. Мудрець писав своєму другові, що він «учиться вдячності».³⁹

Оповідання Ковалинського про містичні переживання Сквороди в 1770 році з'ясовують виразно злам його в релігійній ділянці. Ми вже навели його думку, що Скворода до того часу почував себе рабом перед лицем Бога, а після зламу прийняв Бога в серці, пізнав його в любові. Натомість важко встановити, чи і який моральний злам пережив мислитель. Його думка, що в кожній людині борються з собою добрий геній і демон, дозволяє нам зробити висновок, що він має на увазі і себе самого. Але ніхто не засвідчив боротьби в ньому — чи в 1770 році, чи іншим разом — із внутрішнім демоном. Його біографи не вміють сказати про це щонебудь. Вони вважають його за гармонійну людину від початку й до кінця і не припускають навіть, що в ньому відбулася якась різка криза.

Тільки поетові підказала його інтуїція, що мислителеві довелося боротися в дисгармонійними потугами в його нутрі. Перед поетом постає мудрець, що молиться в глибокій скорботі:

³⁶ «Розмова п'яти подорожніх». I, 226.

³⁷ M. Scheeler, Vom Verrat der Freude. Ges. Werke, VI, Francke Verlag, Bern.

³⁸ «Діялог про старовинний світ». Твори, I, 199.

³⁹ «Життя Г. Ск-ди». Твори, II, 522.

Мої гріхи препекельні да ж палили очі мої роками,
Серце висохло ожорсточене, мов адамант-камінь...

Ти, що в горах розверг джерела, гримучі проходи,
Ти, що нагорній верх заткав у буйнощій воді,
Дай мені вод цих у душу,
Хай я цю муку розрушу,
Тугу розгрошу —
Сліз в тебе прошу,
Втіш мене, отче!

В тебе сліз благаю слізю, щоб вимити душу від лиха.⁴⁰

Поет збагнув, що пошуки правди й душевного миру мусіли виростати з душевної муки, внутрішнього роздору, з великого прагнення гармонії. Адже мислитель був переконаний, що «внутрішня людина» не приходить на світ, як щось готове, що її треба виборювати в собі й перетворити себе.

Важливо підкреслити, що Сковорода поєднує в самопізнанні інтелектуальний акт із вольовим творчим зусиллям. В імперативі: «пізнай себе» прихований другий імператив: стань собою, видобудь із себе свою духову суть, здійсни своє призначення! Самопізнання ставить тут перед собою мету: утворити духову особистість.

Такий же сенс мала ідея самопізнання у Сократа й Платона, які розуміли самопізнання як актуалізацію потенціальних глибинних шарів нашого духового ества, що має на меті перетворення людини й наближення до божества.

Передові мислителі нашого віку розвивають далі ідею самотворення.

У Ясперса, наприклад, читаємо: «Пізнай себе — це не є вимога спізнати в дзеркалі, чим я є, але вимога сподіятися, щоб я став тим, чим я є» (по суті — Д. К.). «Я знаю: я є тим, чим я стаю».⁴¹ Марсель розуміє самопізнання як заклик бути вірним собі, заклик із наших глибин стати тим, чим ми назовні не є». «Я пізнаю себе, перевершуючи мое дане Я».⁴² На думку Лявеля, самопізнання — це сила «творити себе», при чому він визначає душу як самотворення».⁴³

Роман Інгарден стверджує, що філософів випередив поет Р. М. Рільке, який найчіткіше, може, добачив творче значення всіх людських діянь.⁴⁴

Сковорода розумів творчу вагу самопізнання в духовому розвитку людини, і тому незрозумілою залишилася для нього наявність злої волі в людині, яка відвертається від

⁴⁰ І. Драч, До джерел, стор. 143 («Молитва слів Г. В. Сковороди»). В-во «Дніпро». Київ, 1972.

⁴¹ K. Jaspers, Philosophie, II, 37, 40. Springer-Verlag, 1936.

⁴² G. Marcel, Le Mystère de l'Être, I, 158, 61. Ed. Aubier, Paris.

⁴³ L. Lavelle, De l'Âme Humaine, 66, 109. Ed. Aubier. Paris 1951.

⁴⁴ R. Ingarden, Spór o istnienie świata, II, 762. Kraków 1948.

джерел самопізнання або, як сказав би Лявель, перебуває на поверхні речей, задовольняючися зовнішнім буттям. Не зрозуміти самого себе, тобто своєї духової суті, — це, на думку Сквороди, те саме, що «втратити себе самого». Так утрачають себе «злі люди».

Наведемо з діалогу «Наркіс» уривок розмови, яку веде Друг (тобто сам Скворода) з Клеопою на цю тему:

«Клеопа: Чи кожний має бути справжньою людиною? і яка різниця між людиною доброю і злою?

«Друг: Правда, важко в'яснити, чому злі люди серце своє, тобто самих себе, втратили...

«Клеопа: Ти сказав, що серце, думки і душа — то все одне. Як же вони втратили себе?

«Друг: Чого не можемо збагнути, того не досліджуймо... Людина — це маленький світлик, і пізнати його так само важко, як важко знайти у всесвітній машині її начаток».⁴⁵

Хоча внутрішній світ людини-мікрокосму і всесвіт-макрокосм приховують у собі незбагненні таємниці, проте мислитель стверджує, що їх сутність — одна, і що шляхи їх пізнання збігаються чи, точніше кажучи, мають спільну вихідну точку.

МЕТАФІЗИЧНИЙ АСПЕКТ

Тією спільною вихідною точкою є самопізнання в метафізичному аспекті, яке веде від розкриття духових глибин людини до трансцендентних глибин буття або від мікрокосму до макрокосму. А веде воно тому, що структура мікрокосму й макрокосму виявляють єдність.

Скворода, за свідченням Ковалінського, твердив: «Я вірю і знаю, що все те, що існує у великім світі, існує і в малім, і що можливе в малому світі, те можливе і в великому у зв'язку з їх взаємною співвідповідністю та єдністю духа, який усе сповнює».⁴⁶ Мікрокосм і макрокосм мають спільну двоїсту сутність: матеріальну й духову, зовнішню і внутрішню, тлінну й вічну. «Двоє в одному з одно в двох — неподільно, але без злиття».⁴⁷ «Небо, земля, море й усе, що їх сповнює... вся ця різноманітна плоть, вся ця безмірна безліч явищ стікаються в людині».⁴⁸

Цим виправдується вихід від людини, коли йдеться про пізнання буття.

«Якщо хочемо виміряти небо, землю й моря, то мусимо насамперед виміряти себе самих, за словами (апостола) Павла, своєю власною мірою. Коли ж у собі своєї міри не знайдемо, то чим можемо міряти?.. Хто може пізнати плян

⁴⁵ Твори, I, 49—50.

⁴⁶ «Життя Г. Сквороди». Твори, II, 526.

⁴⁷ «Бесіда, звана Двоє». I, 175.

⁴⁸ «Асхань». I, 115.

в земних і небесних проторових матеріялах, що пригорнулися до своєї вічної симетрії, якщо не зміг насамперед добачити його в гарній плоті своїй?»⁴⁹

Погляд на єдність мікрокосму й макрокосму сягає глибокої давнини, але, зрештою, з ним зустрічаємося й на вершинах філософії в пізнішу добу, наприклад, у Шеллінґа, який, пригадавши стародавнє твердження, що «людина є світом у малому», стверджує й сам, що «події в людському житті від основ до найвищих звершень мусять згоджуватися з подіями загального життя. Певне те, що хто зміг би написати історію свого життя від самої основи, той скопив би тим самим в основному історію всесвіту».⁵⁰

Думки Сковороди розвиваються саме по лінії ствердження, що структурні властивості душі роблять її здатною відкривати структурні властивості всього буття.

Від самопізнання веде шлях і до богопізнання — найвищого досягнення людського духа.

Людина повинна насамперед «вникнути у свій внутрішній світ, а згодом добратися до видіння Божого». «Хочеш збагнути правду? Пізнай царство Боже. Хочеш збагнути царство? Пізнай себе самого». «Знай, що довіку не пізнаєш нічого божественного, поки насамперед не пізнаєш самого себе».⁵¹ «Від самопізнання входить у душу світло видіння Божого».⁵²

Людина, як кажуть, має в собі метафізичне вогнище. Так міг би сказати й Сковорода. Він уважає за властиве завдання філософа вийти поза видиме й тлінне, щоб досягнути метафізичних глибин буття. Жалюгідним називає він ставище людини, яка бачить тільки тлінне без вічності, бачить явне, а не прозирає в таємне, дарма що наше ество спирається на вічне й таємне як на свою «тверду основу».⁵³

Несите прагнення вічності й вічної правди притаманне людському духові. Хто хоче заспокоїти бажання правди, поминаючи вічність, «той сподівається жменем піску закидати безодню океану, а краплиною прохолодити вогненне царство». Така людина замикає свою душу, як орла, в тісній печері, не розуміючи, що дух у людині є бездонний, ширший від усіх вод і небес, і його не наситиш довіку тим, чим світ цей нас зачаровує».⁵⁴

Мислитель закликає, щоб не гасити в собі пориву вгору: «Полинь понад стихії, перелети всю повітряну безодню, вилети з усієї тліні на непорушну твердість вічності».⁵⁵

49 «Наркіс». I, 41—42.

50 Schelling, Die Weltalter. I. Buch: Die Vergangenheit.

51 «Асхань». Твори, I, 123, 107, 93.

52 «Алфавит». I, 318.

53 «Наркіс». I, 69.

54 «Алфавит». Твори, I, 362; пор. «Сад божественних пісень».

55 «Жона Лотова». I, 427.

А втім, душа людська така по своїй суті, що вона не може задовольнитися тлінним. Хоч би ти весь світ здобув, проте «серце несказаними зідханнями кричить усередині, що ще чогось йому бракує, і так, як дивна й неприродна спрага у хворого, не може заспокоїтися». Цей «таємний крик серця» вказує на те, що не можна досягти мудрости, не пізнавши Божого ества.⁵⁶

Але духове є «центром» буття. Досягнути його — значить стати «вище над усіма стихіями, вище від самого нашого сонця,⁵⁷ дійти до праджерела, до «безпочаткового початку».⁵⁸

Саме тому, що ество людини духове, людина, пізнавши себе, може пізнати Бога. Сковорода стверджує тотожність «справжньої людини» і Бога. Серце, чи душа (їх філософ утотожнює) є «коренем, насінням і зерном»⁵⁹ у людині так, як Бог є ніби зерном, у якому «закритий весь світ із усіма своїми творіннями».⁶⁰

Бог є вічність. Збалнути ж вічність може тільки той, хто «насамперед прозорне в приховану в тіні своїм вічність і вигорне ніби іскру з попелу свого». Іскра ця — то «мислена зніця», яка «прозирає в вічність світів».⁶¹ Вона є джерелом почуття одности «справжньої людини» з Божественною силою. У тому почутті людина черпає силу, якою перемагає двоїстість буття.

Такий шлях показує Сковорода від людини до Бога. Вихід від самопізнання до богопізнання можна назвати вихідною лінією пізнання.

Але філософ знає й шлях від пізнання Бога до пізнання людини. Це низхідна лінія пізнання.

Пригадується біблійна драбина Якова, по якій виходять на небо і сходять на землю.

«Коли ти, — каже мислитель, — новим та правдивим оком добачив Бога, тоді ти побачив у ньому вже все, як у джерелі, як у дзеркалі». «Час, життя й усе інше в Бозі міститься. Хто може розуміти будь-що з видимих і невидимих істот, не зрозумівши того, хто є всьому головою й основою? .. Отже, якщо хочеш будь-що пізнати та зрозуміти, мусиш передусім зійти на гору пізнання Бога».⁶²

Мусимо, одначе, підкреслити важливий діалектичний момент: Сковорода усвідомив, що висхідна й низхідна лінії пізнання сходяться. Доводить це таке його твердження: «Пізнання Бога і самопізнання — нерозлучні».⁶³ Те і те пізнання є світлом, що пронизує водночас душу. «Хто вгледів у собі,

⁵⁶ «Алфавит». I, 335, 334.

⁵⁷ «Бесіда, зв. Двоє». I, 175, 176.

⁵⁸ «Розмова п'яти подорожніх». I, 239.

⁵⁹ «Наркіс». I, 47; «Асхань». I, 111.

⁶⁰ «Розмова п'яти подорожніх». Твори, I, 214.

⁶¹ «Потоп зміїн». I, 536.

⁶² «Наркіс». I, 52, 63.

⁶³ «Кільце». I, 267.

всередині, головну точку машини — царство Боже, той пізнав себе, бо знайшов у мертв'їм живе, у темряві — світло». ⁶⁴
 «Знайти Господа — це побачити початки всього; побачити ж початки — це знайти самого себе в собі». ⁶⁵ «Труд один — пізнати себе, збагнути суть людини, і збагнути Бога». ⁶⁶

Отже, пізнати себе і пізнати Бога — це єдиний акт, бо пізнати свою духову сутність — це значить пізнати себе в Бозі.

Ця думка живуча! Вона збігається з думкою філософа нашого віку, Макса Шелера, у якого знаходимо ось яке висловлення: «Свідомість світу, самосвідомість і свідомість Бога становлять нерозривну структурну єдність». ⁶⁷

На такі ж живучі ідеї, які відлунують у пошуках мислителів і нашої доби, натрапляємо на багатьох сторінках творів Сковороди. Вони притьмарені мертвотною літературною мовою 18 століття, але в перекладі на сьогочасну українську літературну мову вони промовляли б до читача так само сильно, як промовляють своїм клясичним стилем листи мислителя, писані по-латині.

Ми висловились: «відлунують у пошуках мислителів», бо пам'ятаємо, що твори Сковороди відбивають у собі безперервні пошуки мислителя-мандрівника. Справжній мислитель шукає, і справжня філософічна творчість полягає не стільки в створенні замкнутої системи, як у шуканні й показуванні дороги. Сковорода шукав правди, бо тільки правдою міг жити. Своїм мандрівним життям і своїми пошуками він нагадує того пустельника, про якого розкаже в діялозі «Ікона Алквіядська».

Пустельник жив у глибокій самотині. Щодня на схід сонця виходив він у просторий сад, де літала диво-пташина. Вона навмисно сідала близько, ніби заохочуючи спіймати її. І пустельник намагався її зловити. Тисячу разів здавалося йому, що вона вже в його руках, але все дарма. Одного разу пташка промовила до нього: «Не сумуй, друже мій, що не можеш мене спіймати. Ти будеш весь вік ловити мене, щоб ніколи не спіймати, а тільки праючися проводити час». ⁶⁸

Сковорода був свідомий того, що істину треба завжди наново відкривати і що мудрець ніколи не закінчує шукання. Він був «вседушним шукачем правди», як окреслив Ковалинський, тобто невтомним ентузіястом, що вкладав усю душу в свої пошуки.

⁶⁴ «Алфавит». Твори, I, 319.

⁶⁵ «Асхань». I, 104.

⁶⁶ «Наркіс». I, 47.

⁶⁷ M. Scheler, Die Stellung des Menschen im Kosmos, S. 89. Francke Verlag, Bern-München 1969.

⁶⁸ Твори, I, 378.

Дещо про мою літературну працю

70-РІЧЧЯ ГРИГОРІЯ КОСТЮКА

АВТОБІОГРАФІЧНА РОЗПОВІДЬ

Григорій О. Костюк

25 жовтня 1972 року сповнилося сімдесят років життя відомому українському літературознавцеві й історикові, голові Об'єднання українських письменників у діяспорі «Слово» — Григорієві Костюкові. З окремою увагою відзначає ювілей видатного літературного діяча й організатора наше видавництво й редакція журналу «Сучасність». Григорій Олександрович був редактором додатку «Література, мистецтво, критика» при тижневику «Сучасна Україна» і згодом близьким співробітником видаваної при ньому «Української літературної газети», — видань, які були попередниками журналу «Сучасність». Близько співпрацював і співпрацює Григорій Олександрович також із нашим журналом. На сторінках «Сучасности» друкувалися останніми роками такі його праці: «З літопису літературного життя в діяспорі» і його студія «Теорія і дійсність. До проблеми вивчення теорії, тактики і стратегії більшовизму в національному питанні», яка викликала зразу ж гостру реакцію радянських режимних істориків. Для відзначення 70-річчя нашого активного співробітника й заслуженого еміграційного літературознавця містимо, крім біо- і бібліографічної довідки про нього, також і передану нам Біо-бібліографічною комісією при ОУП «Слово» його ж автобіографічну розповідь про початки й розгортання його літературної і літературознавчої праці, цікаву не тільки для біографії автора, але й важливу для ширшого і глибшого пізнання літературного процесу 1930-их і 1940-их років. — Редакція.

Інтерес до писання прокинувся стихійно і рано. Перший мій «твір» був нарис про загальну панічну втечу мешканців нашого села в глиб Поділля після налету австрійського чи німецького літака на Кам'янець, десять у перші тижні по оголошенні війни 1914 року. Літак скинув кілька бомб і при тому, якимось дивним збігом обставин, першою жертвою впав наш сільський близький сусіда, що на той час був у місті. Вся ця не звичайна на той час подія викликала апокаліптич-

ний страх, і всі люди з нашого села — з дітьми, старими, худобою — рушили в невідоме. Для таких, як я, одинадцятилітніх дітлахів це все було не так страшне, як безумно цікаве. І я негайно все це описав. Російською мовою, звичайно. «Нарис» цей мав великий успіх. І в школі, і вдома. Багато разів пізніше батько змушував мене читати різним сусідам або приїжджому з волости стражникові чи іншому начальству. І при тому додавав: «Послухайте, що той шмаркач написав».

Писав я тоді й поезії. Надхнення діставав з казенної патріотичної російської преси про Кузьму Крючкова та інших «героїв». Все те не збереглося і забулося. В пам'яті залишилися фрагменти тільки одного такого «твору». Написано його з нагоди прориву фронту й розгрому австрійської армії генералом Брусіловим. Я не маю ані часу, ані охоти зараз устійнювати дійсність цього факту. Знаю тільки, що тоді російська патріотична преса так слиняво-зворушливо описувала ту подію, що я, прочитавши, загорівся і відразу бахнув оду на честь «великої» перемоги і «великого героя». Кінцева строфа тієї оди звучала так:

*Генерал их Фрейнч от стыда
Пристрелился он тут же сам,
Что не его была победа,
А досталась она вся нам!*

Такого було написано чимало. Я нікому цього не показував. Писав для своєї душі. Але закінчення школи, часті розмови з моїм мудрим учителем Григорієм Леонтіювичем Тустановським (пізніше, в добу Директорії, він був комісаром Вінничини), що готував мене до учительської семінарії і вперше давав читати книжки українською мовою, швидко мене протверезили. Російський патріотизм розвіявся, як легкий туман. Вже через рік, у революцію 1917 року, я і говорив, і читав, і думав як українець. А мій поетичний зошит, під впливом вперше читаного свідомо Шевченка й співомовок популярного тоді в нас нашого земляка С. Руданського, виповнювався щцерьть вже українською лірикою, бойовою патріотичною поезією та навіть історичними поемами. Гоголь був уже, в основному, перечитаний. Захоплював душу Грінченко. Над його романами і повістями: «Соняшний промінь», «Серед темної ночі», «Під тихими вербами» я мало не плакав. Вперше читав Франкового «Мойсея» в російському перекладі Дятлова, а згодом — і в оригіналі. Його «Народе мій, замучений, розбитий»... я з грізним патосом деклямував на різних і частих тоді зібраннях новопосталої «Просвіти». Одне слово, українська стихія була вже моїм життям.

1919—22 роки, це вже роки змушіння й усталення громадської та культурної свідомости. На моїх очах відбувалася агонія УНР і поставала УРСР. Ламалася епоха. Ламалися звичні форми. Відбувалися неочікувані й неусвідомлені в початках, загадкові події. Змінювалося суспільне й національне

Григорій Костюк

підсоння. Мое покоління, що дозрівало саме в ці зламні роки, мусіло було виробляти і виборювати собі позицію й перспективу життя. Процес був болісний. Багато згнуло. Але й багато перетривало й пішло в життя. Я був один з таких. У ці роки я писав уже новелі в стилі Гната Михайличенка й абстрактні, космічні не римовані (модернізм!) поезії. Якимось дивом «Блакитний роман» Михайличенка, «Соняшні клярнети» Тичини та «Дванадцять» Блока ходили тоді серед нас. Все це творило тоді хаотичну, але живу і рухливу суміш. Слухав уважно літературні диспути в університетській залі. Зокрема там слухав диспут між М. Драй-Хмарою й І. Дніпровським про роман В. Винниченка «Чесність з собою». Це штовхнуло мене прочитати цей роман. Після Грінченкової лектури я був потрясений і збентежений. Разила у Винниченка новизна теми, типажу й зовсім інше психологічне наставлення. Рівнобіжно ковтав Достоевського, захоплено читав філософський трактат Мережковського «Не мир, но меч». Не любив Толстого. Мабуть, критичного 1920 чи неспокоїного 1921 року, якась (не пригадаю зараз) приїжджа трупа поставила на сцені «Базар» і «Брехню» Винниченка та «Герцогиню Падуанську» Оскара Вайлда. Після «Наталки Полтавки», «Про що тирса шелестіла» та «Невольника» — таке бачив уперше. Винниченко захопив по-новому. Сильніше ніж Оскар Вайлд. Бо був свіжіший і духово ближчий. Не було вишитих сорочок, не було таких знайомих і так багато бачених дядьків, не було тінів давно минулої історії. Були живі сучасні міські люди. Була Європа, європейська людина. Це імпонувало. З того часу я вже полював за всіма Винниченковими творами.

Бував часто в Івана Дніпровського. Він на той час уже мав славу поета. Написав, а 1922 року опублікував, виповнену революційним патосом, поему «Донбас». Мені вона не сподобалася. Була штучно криклива, надмірно патосна, без душі і серця. Ходили тоді вперті чутки, що він написав це поему «Буценко». Її ніколи не опубліковано. Я її не читав. Але розповідали, що це було щось на кшталт революційної оди на честь тоді молодого і популярного голови Кам'янецького окривконкому Опанаса Буценка, пізніше — секретаря ВУЦВК, правої руки «всеукраїнського старости» Григорія Івановича Петровського, а ще пізніше — «ворога народу», «українського націоналіста» з 25 роками ув'язнення. Своєю великою плечистою статурою й гарною розвіяною гривастою зачіскою він мені дуже нагадував Дантона, портрет якого зберегла нам історія французької революції. Моя перша і дуже цікава зустріч з ним відбулася 1939 року в концентраційному таборі Воркута. Але це тема хвилююча і велика. Залишаю її до окремої нагоди. Повертаюся до Івана Дніпровського. Отже, бував я в нього. Саме тоді, либонь 1922 року, його призначили на директора нашої, організованої з двох гімназій (гімназії ім. Руданського і, створеної проф. І. Огієнком, гімназії для дорослих) — Соціально-економічної профшколи. Цей недавній офіцер армії УНР, а тепер «поет революції» і прозеліт «нового світу праці»,

умів цікаво розповідати, а інколи й захоплювати. Від нього я вперше довідався про нові імена, що зазорили вже були десь на уесесерівському горизонті. Були то: М. Хвильовий, В. Блакитний, В. Сосюра, М. Йогансен та інші. Була це вже нова пореволюційна Україна. В неї я починав вірити.

Приїзд 1923 року до Кам'янця Сави Божка, члена центральної управи спілки селянських письменників «Плуг», правої руки С. Пилипенка, автора повісти «Над колискою Запоріжжя», — оживив на час літературне життя. На той час у Кам'янці склалася була ціла група молодих літературних адептів: Терень Масенко, Олексій Кундзіч, К. Карий (Андрій Розенкранц), Т. Огневик, Я. Оголенко, О. Рудченко та ще кількох, що здебільшого загубилися десь на роздоріжжях часу. Сава Божко — від природи дуже обдарований, гострословий і вникливий селюк, але нахапаний, недочений і малокультурний. На літературного вождя аж ніяк не надавався. Він був добрим товаришем, майже незамінним партнером у співах українських пісень та на зальотах до чарівних кам'ячанок з Руських чи Польських фільварків, але творити нове літературне підсоння він не міг. Тому, коли з'явилися перші памфлети Хвильового, більшість з нас, початківців, відразу відчували, що це саме — вождь, що це саме ті ідеї, яких ми інстинктивно шукали.

У вересні 1925 року я вже був студентом літературного факультету Київського Інституту Народної Освіти. Моїми учителями на все наступне академічне чотириріччя стали: М. Зеров, П. Филипович, (українська література, новітня доба), С. Маслов (давня доба української літератури), Б. Якубський (теорія літератури і російська література), І. Шаровольський (західноєвропейська література і німецька мова), М. Калинович (порівняльне мовознавство), Є. Тимченко (українська мова), М. Грунський (старослов'янська і російська мови). Це основні предмети. Інших — не згадую. У цій атмосфері я відчув вагу чи, сказати б метафорично, залах науки і почав соромитися своїх юнацьких поетичних вправ. З того часу я не написав ні одної поезії, крім жартівливих епіграм на моїх товаришів-однокурсників, початкуючих літераторів: М. Шеремета, О. Лана, О. Корнійчука.

На другому курсі мене раптом потягло до вислову своїх і набутих ніби знань про літературу. 1927 я написав кілька рецензій і статейок (про повість Сави Божка «Чабанський вік», про збірку оповідань Олексія Кундзіча «Село Вовче», про збірку поезій Григорія Косяченка «Віхоли», про якусь повість Юрія Смолича, не то «Півтора людини», не то «Фальшива Мельпомена» — не пригадую зараз), до 20-річчя поетичної праці Василя Алешка, про роман Юрія Яновського «Майстер корабля» тощо. Містив я ті писання частково в літературно-громадському місячнику «Життя й революція» і «Літературний газети», а частково у харківському літературному журналі «Молодняк». Цей рік я й вважаю початком моєї літературної й наукової діяльності. Наукової тому, що саме в цьому році

мене прийнято до семінару підвищеного типу, яким керували М. Зеров і П. Филипович. Семінар працював за пляном наукових досліджень окремих тем з історії літератури. У члени добиралися ті студенти, що вже виявили нахил до наукової праці. У цьому семінарі я опрацював кілька тем, дві з яких були й опубліковані. («До початків соціологічної критики» та широка рецензія на «Матеріали для культурної і промадської історії Західної України», видає Комісія Західної України ВУАН, т. I. Перша була друквана в «Житті й революції», ч. II, 1928; друга — в «Червоному шляху», ч. 4, 1929). Либонь 1928 року В. Підмогильний, тоді фактичний редактор «Життя й революція», запросив мене на постійного рецензента з питань сучасної літератури. Це дало мені не тільки добрий, як на студента, заробіток, але найголовніше — визнання моїх літературних можливостей.

Київська доба в моїй біографії назавжди й органічно пов'язана з багатьма більшими чи меншими, старшими чи молодшими, дітьми української науки і літератури, з якими я далі чи ближче був пов'язаний. Крім уже згаданих моїх учителів, моя пам'ять зберігає найглибшу пошану до С. О. Єфремова (в архіві й бібліотеці якого я так часто і багато працював), до В. Підмогильного, М. Терещенка, Якова Савченка, Костя Довганя. Друзями, колегами, а то й просто добрими знайомими, тоді ще остаточно не розсвареними, залишились у моєму серці Григорій Косинка, Борис Тенета, Іван Багряний, О. Лан, Ф. Малицький, Іван Коханський, Леся Юровська, Євген Кирилюк, Микола Шеремет та багато інших, імена яких не маю змоги тут занотувати. Більшість з них загинули в сталінських катівнях. Лише декому, як от покійному І. Багряному й мені, вдалося перетривати тюрми, заслання й висмикнутися поза залізну завісу. Посередньому, хоч і симпатичному поетові-холмцакові Ф. Малицькому вдалося перебути понад 20 років заслання й тепер час від часу подавати свій голос у пресі. Здібному й працьовитому, хоч завжди боязливому й обережному, Євгенові Кирилюкові пощастило уникнути «меча терору» (хоч цівку рушници кількаразово спрямовували на його голову), написати кілька поважних праць і дочекатися таки заслуженого становища: члена-кореспондента Академії наук, професора Київського університету та всяких інших нагород. Вникливий і працьовитий Петро Колесник, не дивлячися на всі старання (відштовхування, ба навіть надмірно вислужлива і несправедлива критика свого учителя М. Зерова), потрапив на триби терору, відсидів довгі роки в концтаборах і тепер, як може і як дозволяють умови, доробляє давно задумане і не написане. У тіні проходить офіційне, вічно вислужливе, життя віршотворця Миколи Шеремета. Первомайський любив впити: «Шеремет — поет?» «Шеремет — не поет». Але найвищого становища, можна сказати, світового розголосу доскочив недавній померлий Олександр Корнійчук, з яким ми 1927 року так дружньо, так сердечно і з таким молодечим

богемським розмахом, не передбачаючи майбутнього, розпили його перший гонорар за поганеньку повість «Через кордон». Оце кілька фактів з мого київського оточення і життя.

Закінчивши інститут, не одержавши на руки навіть диплома (дістав його пізніше), у серпні 1929 року я вже був у Харкові. Мене тягло це задимлене, але овіяне неспокійним духом М. Хвильового слобожанське місто. Я там відразу потрапив у коло моїх давніх друзів (Т. Масенко, О. Кундзіч), що з більшим гуртом молодих літераторів (І. Момот, І. Вухналь, О. Донченко, Д. Гордієнко, І. Багмут) саме тоді, спільно з колишніми ваплітянами на чолі з Хвильовим, Куліщем та Досвітнім, плянували створити нову велику літературну організацію. Я тоді вже мав пару десятків рецензій, статей, друкувався в таких поважних місячниках, як «Життя й революція», «Червоний шлях», «Критика», «Молодняк», а головне — був молодий і щойно вийшов із студентських лав. Тому в середовищі Хвильового-Куліша я відразу знайшов дружню й теплу атмосферу. Найближчі контакти нав'язались у мене з О. Копиленком, Ю. Яновським, А. Лейтесом, Д. Фельдманом, А. Любченком, І. Сенченком, Г. Епіком та М. Мисиком. Останні два, а зокрема Григорій Епик, стали моїми найближчими друзями.

Осінь 1929 року — це організаційна доба Пролітфронту. Засідання, дискусії, вироблення декларації і т. п. Неповторно кольоритні, жанрово-побутові епізоди того часу зберігає моя пам'ять. Назву «Пролітфронт» вигадав Юра Яновський. Здекларували ми себе як організацію, здається, в листопаді. За тією ж назвою почали видавати (за редакцією М. Куліша, А. Любченка, П. Тичини, І. Момота, Т. Масенка, Ю. Яновського, П. Панча, Д. Фельдмана, І. Сенченка) місячник, що мав постійно понад 300 стор. Проіснувала наша організація недовго. На початку 1931 року ми примушені були вже «самоліквідуватись» і припинити видання свого журналу. Це був уже переддень ліквідації й уніфікації відносно вільного життя літератури взагалі. І першим актом цього була наша «самоліквідація». Ні мене, ні Епіка на ліквідаційних зборах Пролітфронту у січні 1931 року не було. Тому наші імена не значаться під «Резолюцією загальних зборів Пролітфронту... від 19 січня 1931». Ми обидва були тоді в Лермонтовському кардіологічному інституті в Одесі, де лікували свої «міокардити», а фактично — відпочивали і писали свої чергові праці. Епик інтенсивно писав роман «Перша весна». Я — працю «До проблеми творчої методи пролетарської літератури», з якої вдалося опублікувати тільки частину. Ціла — залинула. Г. Епик тоді казав мені: «Я напишу цей роман, а ти конче даси своє вступне слово. Ти ж бо найкраще знаєш моє наставлення й, можна сказати, лябораторію писання цього роману. І це ми мусимо зробити так, щоб закрити роти всяким коваленкам».

Так воно на деякий час сталося. Епиків роман з моїм вступним словом змусив офіційну партійну критику («всяких

коваленків») піти за нами, оцінити роман позитивно, хоч і офіційно стримано. Але то було недовго. Швидко ситуація змінилася. У всій нашій «витриманій» генеральній ідейно-мистецькій лінії знайшли небезпечні підтексти й почали нас нещадно бити. Епік довго змагався, пробував ще щось писати, але згодом упав на душі. Яюсь незадовго до арешту сказав мені: «Що б ми не написали — буде заперечено. Бо їм йдеться не про літературу, а про наше знищення. Писати в цих умовах — це бути нечесним з собою і з своїм народом».

Епік завжди був відважний і чесний у своїх міркуваннях. А от на слідстві заломився і написав свого відомого, виповненого (суцільно кричущою неправдою листа) до В. Балицького. Цього листа залюбки цитував у своїх виступах кат українського народу П. Постишев. Його підсовували настирливо й мені на слідстві. Дивна й незбагненна метаморфоза душі людської в умовах сталінського терору. Простолінійно її збагнути не можна.

Із молодших моїх друзів тодішніх з глибокою теплотою і сумом згадаю Івана Калявника та його милу дружину Олександрю. Обое вони загинули на невідомих дорогах нелюдської сталінської доби. Йому не було ще й 28 років, як «ім'ям соціалістичної Республіки» його вбили. Це був непересічний талант, перед яким стелилося велике майбуття. Почав писати російською мовою (сам з походження росіянин — Калявников), але швидко в українських умовах перейшов назавжди на українську мову, яку знав досконало й любив та відчував глибоко. За те його, мабуть, так люто й покарано.

Улітку 1930 року провід Пролітфронту заплянував видавати спеціальний місячник для початкучої літературної молоді як з кіл студентських, так і з кіл робітничих літературних гуртків на заводах. Журнал мав назву «Літературний цех». Редакційну колегію зформували з таких осіб: Д. Фельдман (провідник єврейської групи в Пролітфронті, талановитий новеліст і літературний критик з українською культурою і настановленням), А. Лейтес, Г. Костюк, Д. Гордієнко та І. Шутов. Фактично журнал робили: Д. Фельдман і я. (Я числився відповідальним секретарем журналу). Перше число ми підготували і сплянували наступних двох чисел. Але атмосфера облоги й ліквідаційні події в другій половині року справу видання цього цікавого місячника загальмували й перекреслили.

Проходять у пам'яті: В. Гжицький, М. Ірчан, який щойно приїхав з Канади, В. Бобинський, недавно прибулий з Галичини з найідеалістичнішими настроями, П. Тичина, О. Слісаренко, М. Хвильовий, М. Куліш, М. Йогансен, В. Антоненко-Давидович, О. Іваненко, два сеньйори української літератури: Гнат Хоткевич і Микола Вороний та багато, багато інших. Все це цікаві й самобутні особистості. З кожним з них мені доводилося зустрічатися, розмовляти і мати ті чи інші справи. Але про це треба було б написати цілу книгу.

Та вернімося до науки. Адже я, поза цією поточною літературною працею, одночасно читав в інституті лекції, від-

бував курс аспірантури при науково-дослідному інституті та працював над тою чи іншою історико-літературною темою. Учителями моїми в науково-дослідному інституті були: Агатій Шамрай, Василь Бойко, Андрій Річицький, Олександр Білецький, Володимир Державин і Володимир Коряк. За роки 1930—33, крім уже згаданої кандидатської праці, я написав ще три: 1) «Панас Мирний», критико-біографічний нарис; 2) «Українська модерна поезія. Стилі й напрямки. 1890—1917»; 3) «Українська література доби фінансового капіталізму». Від другої половини 19 в. до 1917 року. Остання праця написана разом з професором Василем Бойком, керівником кабінету української літератури доби фінансового капіталізму (так тоді офіційно звалась ця доба) при Науково-дослідному інституті ім. Шевченка. Це був університетський курс, написаний на завдання відповідного сектору Наркомосу. Книжка була ухвалена до друку після позитивної рецензії проф. О. Білецького. Із всіх цих моїх праць тільки найменша з них, до того ж — популярна і компілятивна, «Панас Мирний» вийшла в ДВУ окремим виданням 1931 року. Останні — світу не побачили й загинули після мого арешту та переслідування й утечі з України проф. В. Бойка.

Наприкінці 1933 року з редакторської праці в ДВУ («Молодий більшовик») мене звільнили з убивчою характеристикою: «За націоналістичні прояви в праці». Звільнили одночасно з обох інститутів, де я читав лекції. Тільки формулювання тут були «шляхетніші». В Інституті кадрів: «за скороченням годин». В університеті — «припинив працю в зв'язку з реорганізацією». Я опинився без засобів до існування, а головне — в передчутті трагічного. Ситуацію врятував, на деякий час, щасливий випадок. Я познайомився випадково з директором Луганського педінституту проф. Паскелем. Він саме тоді пошукував за кандидатурою професора історії української літератури. Познайомившись з моїми працями й із мого біографією («соц. походження» прало тоді велику різню), він негайно пішов до Наркомосу й домігся від них мого призначення. Так у січні 1934 року я вже читав лекції в Луганському педінституті, в позиції професора історії української літератури.

У той час я вже нічого не міг писати. Не тільки тому, що був перевантажений лекціями, але насамперед тому, що загальна суспільна атмосфера ставала удушливою. У перші місяці мого перебування в Луганському я зауважив, що за мною встановлена постійна стежа. «Філер» з НКВД супроводив мене всюди. Коли я, скажімо, приходив на телефонну станцію, щоб поговорити з Харковом, він уже сидів у сусідній кабінці й повідомляв Харків про підслухування. Це робилося ніби дуже приховано, але я все бачив. Навіть фізіономію агента запам'ятав. Одного разу до Луганського приїхали І. Сенченко й Т. Масенко із спеціальним відрядженням вивчати матеріяли на заводах Луганського. Це було потрібне до історії фабрик і заводів, яку тоді з ініціативи М. Горького активно майстрували. Зупинилися вони, звичайно, в мене. Біль-

шість вільного часу ми проводили разом. Але куди б ми не ходили, за нами невідступно слідував агент. Я сказав про це моїм друзям і навіть одного разу демонстративно ткнув пальцем на постат агента, щоб показати їм і дати зрозуміти йому. Один з моїх друзів після того сумовито сказав: «Погані й безнадійні наші справи, товариші, коли не спускають нас ніде з свого ока».

Моїм друзям пощастило більше. Їх таки оминула смертоносна буря тридцятих років. А мене через рік вона таки підхопила. І на тому на довгі роки замкнулася моя і літературна і наукова праця. Я перетворився на зека, а через 9 років, дивом історії, — на емігранта.

Григорій Костюк

БІО-БІБЛІОГРАФІЧНА НОТАТКА

А. Н.

Григорій Олександрович Костюк народився 25 жовтня 1902 року в селі Боришівцях біля Кам'янця Подільського. Батьки його були письменні селяни, а батько ще й відомий суспільний діяч; його кількакратно обирали старостою села, брав він участь в організації і праці місцевої кооперації.

Початкову освіту одержав Григорій Олександрович у місцевій церковно-парафіяльній школі, гімназію закінчив у Кам'янці Подільському. Вищу освіту здобув на мовно-літературному відділі Київського Інституту Народної Освіти.

Працював у 1932—33 роках як доцент історії української літератури в Харківському університеті і як редактор у Державному Видавництві України, а згодом, у 1934—35 роках як професор історії української літератури в Луганському Педагогічному Інституті.

А далі біографія Григорія Олександровича, як і більшості наших тодішніх діячів, — стандартна, якщо слово стандартна вважати в даному разі за синонім слова трагічна. 25 листопада 1935 року — арешт і горезвісна київська Лукіянівська тюрма та слідство в НКВД. Результат слідства: ухвалою «Особого Совещания при Народном Комиссариате Внутренних Дел СССР» висланий «за контрреволюційну діяльність» на п'ять років у концентраційний табір Воркута. Працював на Воркуті у шахті, в забої. Пережив велику голодівку-протест в'язнів у 1937 році і масовий терор 1938 року. Тоді розстріляно від березня до серпня близько 1 400 в'язнів із загальної кількості 3 000. Увага Сталіна була зосереджена спеціально на Ухто-Печорській системі таборів, а зокрема на т. зв. таборі «особливого призначення» на Воркуті, тому що там були скупчені провідні кадри ув'язнених троцькістів і українських націоналістів. Відомо, що саме в ті роки там згинув весь цвіт української творчої інтелігенції: Микола Зеров, Павло Филипович, Микола Куліш, Лесь Курбас, Григорій Епик, Олекса Слісаренко, Гео Шкурупій, Валеріян Підмогильний і сотні інших.

Серед призначених до знищення був і Григорій Олександрович. 6 серпня 1938 року його замкнули у т. зв. внутрішньо-таборову тюрму. Тут він переніс усі жахіття допитів тодішнього «слідства». Кожного дня чекав розстрілу.

Та тут саме біографія Григорія Олександровича щасливо відхиляється від трагічного стандарту: несподівано, у перших днях вересня, допити були припинені і його випущено на т. зв. «общее положение» в таборі. Тільки згодом

стало ясно: упав Єжов. Прийшов до влади Берія, і масові розстріли тимчасово припинено. Григорій Олександрович мав щастя попасти в машину терору саме в цей зламний час.

25 листопада 1940 року закінчився реченець ув'язнення. Григорія Олександровича випущено з табору й дозволено поселитися в місті Слов'янському на Донбасі під наглядом НКВД. У Слов'янському він зустрівся із своєю дружиною Раїсою Олександрівною. Тут їх застала війна й німецька окупація. У січні 1942 року Григорій Олександрович тікає з-під гестапівського арешту і разом з дружиною через Київ та Кам'янець Подільський прибуває до Львова. Згодом Костюки переїжджають до Кракова, а звідтіля до Німеччини. Там у них народжується син Теодор. Через різні ді-пі табори родина Костюків приїжджає 1952 року до Сполучених Штатів.

У Нью-Йорку Григорій Олександрович весь вільний від заробіткової праці час присвячує науковій і культурній праці та своїй родині. Син Раїси і Григорія Костюків Теодор — сьогодні молодий надійний учений-фізик.

Така приблизно хронологічна біографія нашого сьогоднішнього ювілята. Погляньмо ж тепер, принаймні коротко, на його творчу біографію.

Зацікавлення до писання прокинулося в Григорія Олександровича стихійно і рано. У юнацьких роках Григорій Олександрович «грішив» поезією, та ще й модерною. Він писав абстрактні, космічні поезії. На щастя, переїхавши до Києва, він урятувався із згубного шляху. Цей порятунок він завдячує своїм учителям. А щодо вчителів, то Григорію Олександровичу справді щастило. У Києві він був студентом таких професорів, як Сергій Єфремов, Микола Зеров, Павло Филипович, Борис Якубський, Євген Тимченко, Микола Грунський, а згодом у Харкові його вчителями були Агапій Шадрай, Олександр Білецький, Василь Войко та інші.

У Києві Григорій Олександрович покинув назавжди поезію і присвятився всеціло літературознавству. Уже на другому курсі він почав писати рецензії і статті, які друкувалися в журналах «Життя і революція», «Червоний шлях», «Критика» та інших. Успіх цих писань був такий, що вже в 1928 році Валеріян Підмогильський, тоді фактичний редактор журналу «Життя і революція», запросив Григорія Олександровича на постійного рецензента з питань сучасної літератури.

Закінчивши київський інститут, Григорій Олександрович переїжджає у серпні 1929 року до Харкова. У Харкові він відразу попадає в коло українських культурних діячів, які саме почали творити нову літературну організацію Пролітфронт, на чолі з Хвильовим, Кулішем та Досвітнім. У Григорія Олександровича нав'язуються найближчі контакти з Юрієм Яновським, Аркадієм Любченком, Іваном Сенченком, Олександром Кошиленком, а зокрема найближчими його друзями стали Григорій Епик і Василь Мисик. Пролітфронт

здекларував себе як організація в листопаді 1929 року і почав видавати журнал за тією ж назвою. Улітку 1930 року Пролітфронт заплянував новий журнал-місячник під назвою «Літературний цех». У склад редакції цього журналу входив і Григорій Олександрович як відповідальний секретар. На жаль, нова літературна організація проіснувала недовго. Уже на початку 1931 року режим примусив її «самоліквідуватися».

Крім поточної літературної праці і лекцій в університеті, Григорій Олександрович написав за 1930—33 роки чотири наукові праці з ділянки літературознавства, але більшість з них світу не побачили й загинули після арешту.

Наприкінці 1933 року Григорія Олександровича звільнено з редакторської праці в ДВУ. Одночасно звільнили його з інститутів. На деякий час йому пощастило відтягти катастрофу, переїхавши до Луганського. Але через рік машина більшовицького терору досягла Григорія Олександровича, і він перетворився на в'язня, а через дев'ять років став емігрантом.

Опинившись 1943 року у Львові, Григорій Олександрович стає членом Спілки письменників і журналістів та співробітником «Наших днів» і «Львівських вістей».

У Німеччині Григорій Олександрович був співосновником Мистецького Українського Руху (МУР), членом уряду та співредактором збірників МУР. Редагував «Літературний зошит» та відділ «Література, мистецтво, критика» при «Сучасній Україні» в Мюнхені. Варто при цій нагоді згадати і про його політичну діяльність у Комісії для підготовки створення Української Національної Ради, реконструкції екзильного державного центру та скликання першої сесії Української Національної Ради, членом і активним учасником якої був Григорій Олександрович.

У Нью-Йорку він стає співорганізатором і від 1954 року головою Об'єднання українських письменників «Слово». Він також член Міжнародного ПЕН-Клубу, а в американському відділі ПЕН-Клубу член еگزекютиви. Григорій Олександрович дійсний член УВАН, дійсний член Інституту вивчення СРСР і голова Комісії УВАН для вивчення й публікації літературної спадщини Володимира Винниченка та керівник його архіву.

Наприкінці слід би подати бібліографію творів Григорія Олександровича. Однак зладити повний список його творів неможливо, бо більшість цих творів пропала ще в рукописах у кабінетах слідчих НКВД і у воєнній хуртовині. Та все ж таки нечисленні уламки, що збереглися, і еміграційні твори Григорія Олександровича — усе це творить разом імпозантне число понад 120 назв. Крім численних наукових праць, друківаних у різних українських журналах, деякі твори були перекладені на чужі мови (англійську, білоруську, російську), а декілька з них вийшли окремими книжками: як ось: «The Fall of Postyshev» (1954), «Stalinist Rule in the

Україне» (1960), «Теорія і дійсність» (1971), «З літопису літературного життя в діаспорі» (1971), «Володимир Винниченко та його останній роман» (1971). До речі, ця остання праця є першою в нас біографією Володимира Винниченка.

Відгуки й рецензії на праці Григорія Олександровича, а особливо на його книжку «Stalinist Rule in the Ukraine», появлялися не тільки в українській пресі, але й в американській, англійській, бельгійській, німецькій, польській, ізраїльській та інших. Окрему постійну увагу присвячує творчості Григорія Олександровича більшовицька преса (наприклад, одні з перших відгуків на книгу «Теорія і дійсність» появилися вже в кількох числах київського «Українського історичного журналу»).

У рукописах і в опрацюванні знаходяться в Григорія Олександровича нові його праці, серед них третя частина «Сталінізму», огляд української літератури за 50 років після революції, монографія про Володимира Винниченка та інші.

Немає сумніву, що число тих нових творів зростатиме з року на рік. Для такого твердження є всі підстави. Усім бо нам відома трудолюбивість Григорія Олександровича, його відданість справі української культури та його справді невичерпна енергія.

Нові сторінки в історії України

Проведені останніми роками київським археологом, доцентом Київського педагогічного інституту Аркадієм Бугаєм археологічні дослідження на території Правобережної України і здійснені ним відкриття цілої оборонної системи т. зв. Змійових валів, збудованих правдоподібно ще в 3—4 століття по Хр., тобто ще на декілька сторіч перед зформуванням київської княжої держави, викликали широкий відгомін не тільки в науковій історичній періодиці України, але також і в щоденній пресі Заходу. Висліди досліджень А. Бугая доводять, що відкрита ним система валів на Київщині могла бути збудована тільки в умовах наявності організованого державного життя на даній території, пересуваючи водночас початки Київської держави з кінця на середину першого тисячоліття нашої доби. Для ознайомлення читачів «Сучасности» із цим відкриттям й із зв'язаними з цим проблемами передруковуємо із київського журналу «Наука і суспільство», вміщену в ч. 8 за 1971 рік статтю відомого українського історика, автора монографії «Походження Русі» Михайла Брайчевського разом із статтею Леоніда Ямкового, що була надрукована в ч. 8 за 1972 рік того ж журналу. — Редакція.

ЗМІЙОВІ ВАЛИ: ЛЕГЕНДИ І ГІПОТЕЗИ

Михайло Брайчевський

Змійові вали — одна з найцікавіших і водночас найзагадковіших пам'яток української старовини. Вони простяглися на сотні кілометрів через український Лісостеп, прорізуючи його в різних напрямках і водночас розбурхуючи фантазію наших сучасників.

Хто, коли, для чого будував оті циклопічні споруди? Кого і від якої небезпеки вони захищали? Відповісти нелегко: серед мовчазних свідків старосвіччини це наймовчазніший. Стародавнє поселення чи могильник можуть багато сказати археологу: знайдені предмети — уламки кераміки, знаряддя, прикраси — дають змогу точно визначити вік пам'ятки та її культурну (отже, і етнічну) приналежність. А вали не обіцяють ніяких знахідок; земля, з якої складається їх фізичне тіло, однакова і за кам'яного віку, і за античних часів, і за доби середньовіччя...

У пам'яті народній не збереглося згадок про умови, в яких споруджували Змійові вали, ані про події, що викликали їх до життя. Брак надійних історичних відомостей народ прагнув компенсувати поетичною творчістю. Розповідають легенди про звитязця-коваля, що загнуждав страхітливого Змія і примусив його проорати велетенську борозну. Звідси й назва: «Змійові».

Втім, існують і більш реальні історичні відомості. На Поділлі і в Молдавії вали звуться інакше — «Траянові». Їх виникнення асоціюють з діяльністю римського імператора Траяна, що на початку 2 ст. н. е. завоював Дакію і наблизив кордони імперії до самої Наддністрянщини. В «Слові о полку Ігореві» згадується «тропа Траяна», «Траянові часи», «Траянова земля» — пам'ять про завойовника, переосмислена фольклорно, дожила до 12 ст.

Підсумовуючи висловлені в літературі гадки, можемо звести їх до трьох основних варіантів. Дехто відносив Змійові вали до скитських часів і зіставляв їх із знаменитими великими городищами 7—5 ст. до н. е. — типу Немирівського на Вінничині, Пастирського на Черкащині або Більського на Полтавщині. Звертали увагу на топографію валів, яка нібито мала разом з городищами утворювати єдину оборонну систему. На такій позиції колись стояв В. Ляскоронський; нині її підтримує лєнінградський археолог П. Рапопорт. Інші дослідники схильні датувати Змійові вали епохою Київської Русі. Їх спорудження пов'язують з тими заходами, які київські князі в кінці 10 — на початку 11 ст. здійснювали для захисту південних кордонів своєї держави. Такої думки дотримувався, зокрема, В. Антонович; її обстоює польська дослідниця Ельжбета Ковальчик.

Нарешті, третя точка зору, що є ніби середньою ланкою. Її прихильники відносять спорудження валів до першої половини і середини 1 тис. н. е. В дореволюційній літературі на таке припущення напштовхувала назва «Траянові», котра начебто пов'язувала пам'ятку з добою римського вторгнення, тобто з першими віками н. е. В радянській літературі зформульована концепція, за якою Змійові вали завдячують своїм виникненням антському об'єднанню племен (3—6 ст. н. е.).

Ця гіпотеза була висунута автором цих рядків ще на початку 50-их років, і знайшла відтримку серед деяких учених. До неї схиляється академік Б. Рибаків, її підтримує московський археолог Г. Федоров. Обстоює її також київський дослідник А. Бугай, який протягом останніх років дуже активно працює над вивченням Змійових валів на Київщині і в прилеглих районах.

Які ж міркування можна висловити з приводу проблеми? Які матеріали здатні пролити бодай якесь світло на темряву, що оточує походження Змійових валів?

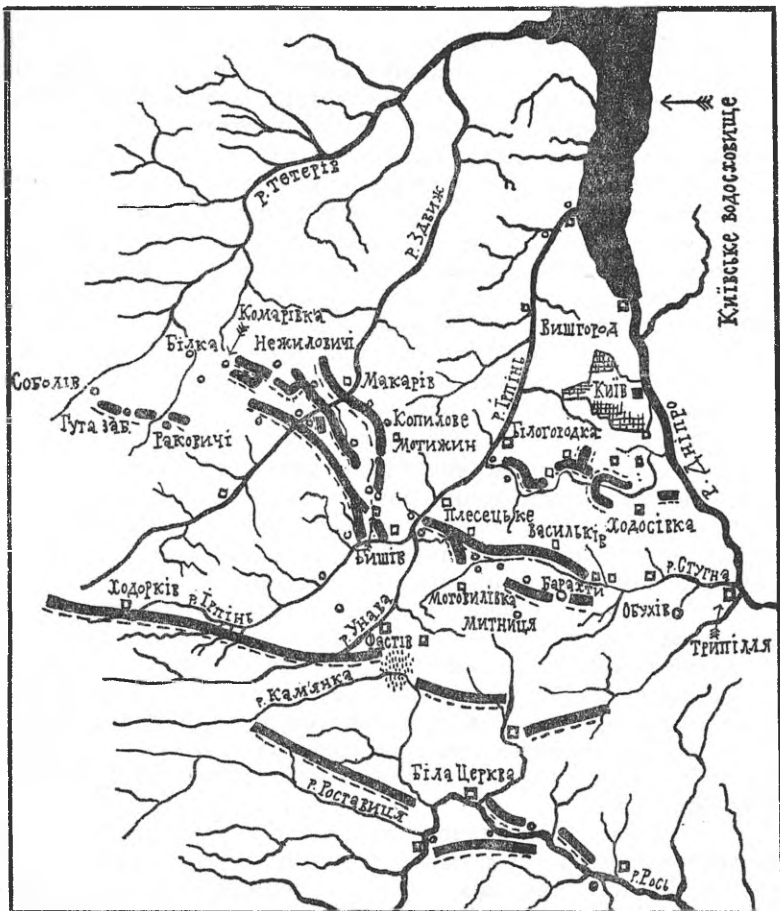
Головна трудність полягає в специфічній особливості пам'ятки: немає речового матеріалу. В розпорядженні архе-

олога, отже, немає методу, який міг би гарантувати здобуття позитивних наслідків (якими б вони не були). Покладатися можна лише на випадок: якби пощастило виявити, скажімо, ділянку валу, що перекрила якесь давнє поселення, або коли б трапився скарб, закопаний в насипу, проблема зрушилася б з місця. Але випадок — поганий поради́ник ученого: імовірність подібної знахідки надто незначна.

Щоправда, принаймні двічі вдалося зафіксувати певне хронологічне співвідношення між Змійовими валами і археологічним матеріалом першої половини 1 тис. н. е. В с. Перекопі на Харківщині скарб римських монет справді був знайдений у насипу валу. Це незаперечно свідчить, що принаймні цей відрізок оборонної лінії вже існував на той час, коли населення цієї території користувалося римським сріблом.

Ще цікавіші матеріали здобув Г. Федоров у Молдавії. Зокрема, так званий Південний, або Нижній, вал між Прутом

Змійові вали

і озером Ялпук має рови з обох боків — південного та північного. В засипці ровів знайдено кераміку черняхівської культури (перша половина і середина 1 тис. н. е.). Але в північному рові траплялася рання кераміка 1—2 ст., а в південному — характерний посуд розвиненої чи пізньої черняхівської культури. Тут же було знайдено дев'ять римських монет 4 ст.

Це дає можливість висунути цікаву і цілком правдоподібну гіпотезу: Нижній молдавський вал, очевидно, насипали римляни на рубежі 1 і 2 ст. (в період завоювання Дакії). Пізніше, 3—4 ст., після втрати римлянами Дунайського Лівобережжя, його використали варвари проти Риму. Для цього був ліквідований північний рів і натомість викопаний південний.

Факт будівництва таких грандіозних оборонних споруд, як Змійові вали, дуже промовистий. Їх спорудження потребувало переміщення багатьох мільйонів кубометрів землі і було не під силу окремим общинам, навіть племенам. Ця справа передбачала застосування у великих масштабах примусової (скоріш за все — рабської) робочої сили. Отже, потрібна була досить міцна суспільна організація, здатна забезпечити мобілізацію і утримання необхідних трудових контингентів. Такою організацією могла бути лише держава.

З другого боку, спорудження валів, які захищають велику територію, було необхідне чи корисне не окремим общинам, а всьому суспільству в цілому. І захищати їх можна було не поодиноким общинним чи племенним загонам, а з'єднаним військовим силам великого масштабу. Отже, і тут необхідною передумовою була наявність політичної, державної системи і більш-менш регулярної армії. Іншими словами, Змійові вали — пам'ятка не первісного ладу, а клясового суспільства, що добре знає державний устрій.

Вали, подібні до Змійових, відомі в багатьох країнах. Їх будували римляни, стародавні германці, авари, західні слов'яни. Зведенням таких споруд займався Карл Великий у 812 році, данський король Готфрід у 808 році і т. д. Але ніде нічого подібного не виникало раніше, ніж суспільство досягало порога клясового устрою і держави.

Тим-то надто малоімовірним є припущення про датування Змійових валів скитським часом. Така гіпотеза могла б претендувати на правдоподібність, якби ці споруди захищали степову Скитію, де на той час формувалася примітивна рабовласницька держава. Але вони боронили Лісостеп: в усіх випадках (за винятком згаданого Молдавського валу, спорудженого римлянами) рови незмінно тягнуться вздовж південного боку валу.

Тим часом лісостепове населення скитського часу ще не досягло того рівня суспільного розвитку, про який іде мова. Зовсім іншу ситуацію бачимо в першій половині і середині 1 тис. н. е. В цей час лісостепові слов'янські племена стояли на порозі клясового суспільства: процес соціальної

диференціації в їх середовищі пішов надто далеко. Анти знали вже і рабовласницькі відносини, і певні зародки феодалізму; у них існувало досить сильне міжплемінне об'єднання державного типу, здатне виставляти армію в кілька тисяч воїнів. Антам доводилося вести активну боротьбу із степовими племенами, отже, спорудження Змійових валів у цей час було явищем цілком природним.

Зараз з'явилися нові можливості для остаточного розв'язання поставленої проблеми — завдяки застосуванню методів природничих наук, котрі дедалі більше проникають в археологію. В пресі повідомлялося, що доцентом Київського педінституту Аркадію Бугаю пощастило виявити в деяких валах рештки дерева і вугілля.

Радіовуглецева аналіза показала дві дати — 4 ст. і 6 ст. н. е. Ці висновки мають виняткове значення: 4 ст. — період гото-слов'янських воєн, 6 ст. — початок аварської навали. Саме в цей час нашим предкам доводилося особливо серйозно думати про оборону не тільки південних рубежів своєї країни, а й її глибинних районів.

Дуже імовірно, що Змійові вали будувалися не за одним разом. Власне, про це можна говорити цілком упевнено — питання лише в розмірах хронологічної амплітуди. Найдавніші з них (переважно наддністрянські «Траянові вали»), мабуть, були споруджені за часів римської експансії (1—3 ст. н. е.). Оборонні лінії, що тягнуться в районі південної смуги Лісостепу (Вінничина, Кіровоградщина, Черкащина, Полтавщина) найімовірніше з'явилися в період так званого великого переселення народів.

Найскладнішим є питання про Київські вали, які захищали безпосередні підступи до давньоруської столиці — вздовж Ступни, в районі Переяслава тощо. Як завершена система вони напевно склалися тоді, коли Київ став політичним центром Наддніпрянської Русі — тобто не раніше 7 ст., а скоріше за все — на рубежі 10 і 11 ст., за часів Володимира Святого, якому, за літописними свідченнями, довелося активізувати саме цей район від печенігів.

П. Рапопорт та інші дослідники звертають увагу на те, що в літописах Змійові вали неодноразово згадуються лише як топографічний орієнтир, без будь-якого натяку на реальне функціонування. Але найдавніша з цих згадок припадає на кінець 11 ст. (1093). В той час вони справді вже не мали реального оборонного значення. Та є інші повідомлення, які стосуються більш раннього періоду і примушують подивитися на справу трохи інакше.

У 1008 році католицький місіонер єпископ Бруно їхав через Київ і Переяслав до печенізького степу. Він лишив опис своєї мандрівки, де поміж іншим згадує «огорожу», споруджену київським князем Володимиром Святим на південно-східних рубежах його володінь для захисту від кочовиків. Безперечно, йдеться про так званий Переяславський вал, що

проходить за вісім кілометрів від Переяслава-Хмельницького в бік Золотоноші.

Це дає підстави твердити, що Київська система валів реально функціонувала в ранній період Київської Русі. Але звідси аж ніяк не випливає, що створення її розпочалося лише в той час.

Навпаки, київські будівники, цілком імовірно, використали і давніші споруди. І тим важливіше підкреслити, що вугілля, виявлене А. Бугаєм в одному з київських валів, засвідчує порівняно ранній час його насипання.

ЗМІЙОВІ ВАЛИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Леонид Ямковий

... Невеличка станція Корчі на Київщині. Ми виходимо з електрички разом з Аркадієм Сільвестровичем Бугаєм, доцентом Київського педагогічного інституту. Захопившись красою соснового лісу, не помічаю, як вибрався на кількадеметровий земляний вал.

— Оце і був один з таких кордонів, — каже Аркадій Сільвестрович. — Залишок тих, що простяглися на сотні і сотні кілометрів.

Читачі «Науки і суспільства», певне, запам'ятали розповідь про Змійові вали, вміщену горік у ч. 8 журналу. За час, що минув відтоді, призбиралося чимало нових відомостей, зроблено нові висновки.

Змійовими валами називають великі споруди, розташовані здебільшого на правому березі Дніпра. Багатокілометровими, майже концентричними дугами простяглися вони уздовж берегів річок, перетнули поля, ліси, луки, охопивши велику територію навколо Києва. Вони боронили землі наших предків від ворогів. Будівники добре врахували природні умови. Зі сходу — Дніпро з його стрімкими берегами, могутня природна перешкода; на заході — Ірпінь, Тетерів, які навіть зовсім недавно, до зведення гідротехнічних споруд протікали непрохідними болотистими низинами. І лише з півдня, звідки міг прийти найнебезпечніший ворог, був степ, невеликі річки. Ось тут і зводили вали.

Аркадій Сільвестрович оцінює розміри: в основі вал має 15—16 метрів ширини, висота — 6—8 метрів. Це тепер. А раніше?

— Вали, мабуть, сягали десяти метрів висоти. Нескладні розрахунки показують, що для зведення одного метра валу потрібно було 90—100 кубометрів ґрунту. До того ж на вершині, можливо, ще ставили дерев'яний частокіл, уздовж валів виростали городища, де розташовувалися своєрідні гарнізони.

Чи багато є споруд на землі, на які б пішло десятки мільйонів кубометрів будівельного матеріалу?

Творці валів безумовно добре знали свою справу...

Ніколи життя слов'ян на землях нинішнього українського Лісостепу не було мирне й спокійне. Від I тисячоліття до н. е. і до 13 століття степами Північного Причорномор'я хвиля за хвилею прокочувалися кочовики — скити, сармати, готи, гуни, авари, печеніги, половці, татари. Щоб захиститися від них, наші предки зводили укріплені городища: Немаїрське на Вінничині, Шарповське на Черкащині, Хотівське на Київщині та інші. Датуються вони 7—6 століттями до н. е.

Чи могли ці городища належати тодішнім господарям причорноморських степів — скитам? Найімовірніше, їм, кочовикам, вони були не потрібні. Спорудження городищ вимагало не абияких затрат праці. Чи дозволили б скити зводити їх підкореним племенам? Навряд чи! Городища могли належати тільки народів, що був незалежний від скитів.

Про скитів, завдяки численним розкопкам, ми знаємо чимало. А от про життя населення укріплених городищ відомостей практично немає. І лише велика кількість могутніх укріплень свідчить про досить значну густоту заселення Лісостепу в ті часи. Але це водночас є свідченням високої організованості населення, наявності знань та матеріальних можливостей для такого значного будівництва. Стратегічні й тактичні особливості розміщення городищ, їх конструкція і технологія будівництва свідчать про високу будівельну і військову культуру будівників, уміння використовувати умови великих територій.

У 2 столітті до н. е. в степах з'явилися кочові племена сарматів. Відтіснивши чи підкоривши скитів, вони поступово розселилися на опорній частині степових районів теперішньої України і протягом кількох століть були сусідами давніх східних слов'ян. Малоімовірно, щоб войовничі сармати мирно співіснували із сусідами. І все ж...

На початку 3 століття н. е. з узбережжя Балтицького моря до Північного Причорномор'я вдерлися готи. Вони ходили походами на Закавказзя, в Месопотамію, Малу Азію. А от на території майбутньої Київської Русі ніяких слідів їх перебування немає. Чому ж вони обминули своїх найближчих північних сусідів?

У 4 столітті степами Причорномор'я пройшли гуни, зачепивши тільки південний кордон Лісостепу. Чому тільки південний кордон?

Перше письмове роз'яснення знаходимо у 6 столітті. Саме у той час з Азії до Європи вдерлися авари. Вони пройшли степом до карпатської низини, Панонії і заснували там примітивну державу — Аварський каганат. Цю подію не обминув своєю увагою тогочасний історик Агафій. За його словами, аварський каган Вайян хотів підкорити собі слов'ян, бо «ва-

жав, що земля слов'ян багата на прощі... Їхня ж земля не була розорена ніяким іншим народом». Спробуємо оцінити значення інформації стародавнього історика. Виходить, ані готи, ані гуни і, можливо, навіть сармати й скити цю землю не захоплювали й не розоряли.

Та облишмо загадки історикам, самі ж почитаємо, що пише далі Агафій. Вайян зажадав від слов'ян, аби ті пішли під його владу. На це слов'янський князь Даврит і старійшини відповіли: «Чи народилася на світ і чи зігривається під промінням Сонця людина, яка б підкорила собі силу нашу?» Чи не спиралася ця сила на надійні оборонні споруди?

Багато вчених досліджували вали, проте жодному з них не вдалося розкрити, з'ясувати систему їх. Вали залишилися загадкою ще й тому, що не було жодного археологічного матеріалу. Не було відомостей і про тих, хто їх будував. Звідси така розбіжність у поглядах учених щодо часу спорудження валів і самих будівничих. Існувала думка, що зводив вали Володимир. І, мовляв, слов'яни запозичили практику захисту земель чи то у стародавніх германців, чи то у візантійців. Вважали, що Змійові вали — продукт стихійних оборонних заходів. Проте...

Кілька разів згадуються вали у літописах. Та жодного повідомлення про їх будівництво. І це дало підставу А. С. Бугаю припустити, що воно відбувалось у більш ранні часи. Потрібні були докази. Належало з'ясувати систему валів, знайти матеріал для датування. Допомогли старожили. Показали залишки валів, згадали легенди. Ось одна з них. Микита Кожум'яка подужав Змія, запряг його у плуг та й виорав цей вал. Дотяг плуг Змія до річки, води напився, застогнав — і сконав. Відтоді вали Змійовими зуться, а річка — Стутною.

А чи не має ця легенда під собою реального ґрунту, чи не полоненого ворога примушували будувати ці споруди? Цю гіпотезу А. С. Бугая вважає дуже цікавою академік Б. О. Рибаків.

Друга легенда пояснює: річку назвали Стутною тому, що на лівому березі її не раз плакали і стогнали слов'янські жінки, чії чоловіки й діти гинули у битвах або перебували у полоні по той бік Стугни.

Скільки разів зводилося Аркадію Сільвестровичу запитувати в людей: чи не знаходили щось у валах? І от одного разу він почув:

— Авжеж! У війну звідти вугілля викопували.

Вугілля! Це ж можливість встановити точну дату будівництва! Адже потрапити у вал воно могло лише під час будівництва. Численні зразки вугілля А. С. Бугай передав на радіовуглецеву аналізу.

Погляньте на карту-схему Змійових валів, складену А. С. Бугаєм. Тут можна виділити кілька ліній валів. Перша, найдавніша, проходить межиріччям Віти і Будаївського струм-

ка і далі по Бобринці майже до впадіння її в Ірпінь. Довжина — понад 20 кілометрів. Друга лінія з відгалуженням завдовжки близько 40 кілометрів тягнеться по Стугні від села Заріччя (колись Ханбіков), через Васильків до хутора Хлебча і потім межиріччям Стугни та Ірпіня (повз станцію Корчі, через село Плесецьке до села Перевоз на Ірпені).

Потрійна лінія валів тягнеться від Соснівки через Бишів попри Макарів на Радомишль. Вали від Фастова до Житомира простяглися більш як на 120 кілометрів, а ще є вали між Стугною й Россю. Близько 800 кілометрів великих і малих валів на Київщині!

Вали не завжди суцільні. Там, де природні умови дозволяли відборонятися без додаткових укріплень, валів не зводили. Наприклад, на болотах або на високих берегах річок. Коли простежити цей ланцюг валів і природних перешкод, вийде, що він оточує окремі ділянки і всю землю Київську в цілому без жодного метра вільного проходу. Разом з численними городищами (а їх лише у трикутнику між Дніпром, Ірпенем, Унавою та Стугною близько сорока!) ці вали становили єдину систему оборони.

Що ж показала радіовуглецева аналіза? Зразки, взяті з найближчого до Києва валу поблизу села Забір'я (Боярка), показали: 370 рік (± 100 років), 450 рік (± 90) та 480 рік (± 80). Ранній час міг бути часом будівництва, пізніші результати могли означати ремонтні роботи.

Переважну частину аналіз було зроблено українськими вченими, кілька — у Москві та Вільнюсі. Цікаво, що результати, зроблені в різних установах, збігаються. Так, біля хутора Хлебча А. С. Бугай узяв три зразки вугілля. У Москві, в Геологічному інституті АН СРСР, його віднесли до 370 (± 50) року; в Інституті геохімії та фізики мінералів АН УРСР до 360 (± 70) року.

Найдавніший з валів за даними аналіз побудовано в 150 (± 90) році до н. е. поблизу нинішніх сіл Завалівка та Ніжилевичі. На 130 років молодший вал біля сіл Калинівки та Фасівки. Аналізи зразків, узятих з різних валів і городищ поблизу Півнів, Дорогінки, Василькова, Фастова, Бородянки, Білої Церкви, Сахнівки на Росі тощо, показують (з приблизно такими допускками, як у вищенаведених прикладах): 190, 320, 350, 430, 480, 525, 590, 620, 670 роки нашої ери.

Про результати досліджень А. С. Бугай доповідав в Інституті археології АН УРСР. Історики і археологи одноставно визнали, що вони мають не абияке значення для науки. Особливо цікавими є розрахунки щодо кількості населення, яке проживало на території Київщини у ті часи. Для спорудження самого тільки Постугнянсько-Ірпінського валу, якщо вважати, що будували його протягом року (зводити захисні споруди треба було швидко), знадобилось 30—50 тисяч чоловік. Коли прийняти, що на одного працездатного припадало в той час близько п'яти чоловік «утриманців» (жінки, діти, старі, дру-

жинники), то вийде: на території, обмеженій Дніпром, Ірпенем та Ступною, проживало близько 200 тисяч чоловік, або понад 100 чоловік на один квадратний кілометр. На всій же території проживало, мабуть, не менше мільйона чоловік. Ясна річ, така велика кількість населення не могла обійтися без державного устрою, нехай навіть примітивного.

Ось думка з цього приводу відомого київського археолога, доктора історичних наук професора В. Й. Довженка:

«Треба обов'язково продовжувати дослідження. Цілком очевидно, що будівники валів не були гостями на цій землі. Надто добре вони знали і вміли використовувати фізико-географічні умови великих районів. Отже, мешкали вони у цих місцях довго, протягом століть. Радіовуглецева аналіза доводить, що не ліщли вони з тих місць і після занепаду антського союзу. Ім'я антів зникає зі сторінок давніх хронік, та все частіше згадуються поляни, древляни, тівєрці, уличі, сіверяни, котрі свого часу, очевидно, входили до цього союзу. Спорудження валів підходить впритул до перших писемних повідомлень про Київську Русь. Що ж, можливо, дуже можливо, що саме ці племена поклали початок давньоруській державі. Не випадково ж літописець указував, що на Київщині жили «поляне яже ныне зовомая Русь».

Про релігію без помазання

ЛІКВІДАТОРИ УНІЇ

Юзеф Лободовський

Польський поет, прозаїк, літературознавець і публіцист Юзеф Лободовський відомий українському читачеві як справжній приятель українців і невтомний трудівник на полі культурного й політичного наближення обох народів. Цій ідеї він присвятив велику частину своєї публіцистичної творчості, починаючи від славного есею «Проти упирів минулого» (1952) і продовжуючи й досі численними виступами в польській і українській пресі. Також літературна творчість Ю. Лободовського у великій мірі пов'язана з Україною, як ось його трилогія «Коміші» (1955), «У станиці» (1958) і «Повертна дорога» (1960) та збірки поезій «Золота грамота» (1954) і «Пісня про Україну» (1959). Він є також автором численних перекладів з Шевченка й сучасних українських поетів на польську мову. Ю. Лободовський продовжує традицію «Української школи» в польській літературі.

Народився Ю. Лободовський 1909 року на Україні. Публіцистичну й літературну діяльність починав у Польщі, де редагував журнал «Дзвігари» (1934—35) та опублікував дві збірки поезій: «Розмова з батьківщиною» (1935) і «Демонам ночі» (1936), відзначені «Нагородою молодих» Польської академії літератури 1937 року. Після війни перебуває на еміграції, спочатку у Франції, а згодом в Іспанії, де працював довгий час у польському відділі мадрідської радіовислання. Тепер працює в Лондоні (Англія), у редакції польського тижневика «Вядомосці».

Крім названих творів, Ю. Лободовський є автором книги поезій «Бенкет зачумлених» (1954), повістей «Червона весна» (1965) і «Термінатори революції» (1966) та ін.

Твори Ю. Лободовського перекладали на українську мову С. Гординський, Б. Кравців, Л. Полтава, Яр Славутич.

Есей «Ліквідатори унії» був надрукований у польському паризькому журналі «Культура» (ч. 7—8, 1972).

Рим першої половини лютого цього року. Холодна мжи-чка. На площі перед базилікою майже порожньо, нечисленні перехожі пробіраються повз колонаду Берніні. Перед глибокою темною брамою силуети швайцарців. Я гадав, що ця швайцарська гвардія вже не існує, що її змела хвиля реформаторських починів і замахів. Та воно не так. Вони є — у своїх смугастих мундирах, тільки ж, замість галябард, у них рушниці з насадженими бапнетами, замість шоломів — беретти. Пілоте мене Вітольд Загорський. Короткі переговори, ідемо далі. Тепер обступляють нас троє панів у чорному, але в білих рукавичках. Знову коротеньке розпитування. Перед нами «Палаціна дель' Арчіпрете», де резидує кардинал Йосиф Сліпий.

Могутні двері в обрамуванні накладених на мур камених, над ними герб, також різьблений у камені. У глибині темніють невиразні в цю пору зариси дерев ватиканських садів. У передсінку треба зголоситися втретє — телефонічно. В'їжджаємо ліфтом, назустріч виходить найближчий співпрацівник кардинала, шамбелян о. Іван Хома. Кардинала ще нема, але прийде незабаром. Розмовляю з отцем Хомою в гарній ренесансовій залі. Довгий масивний стіл, на ньому розкладені видання, книжки. Вільно мені взяти собі ті, що з найцікавішим для мене матеріалом. Вибираю, мій співрозмовник запевняє, що наступного дня вишле посилку на мою адресу. Розмова спочатку трохи спотикається, як звичайно при зустрічі двох незнайомих, але вже після кількох хвилин розвивається рівно.

Через якийсь час о. Хома зникає, тепер чекаю цілком недовго: відчиняються бічні двері, а в них відома з багатьох фотографій силуета кардинала. Широким жестом запрошує до сусідньої, трохи меншої залі. Приглядаюся. Ні, ніколи я не подумав би, що за тиждень кардиналові вісімдесят років. Висока випросгана постать, певні рухи, борода й вуси сиві, але волосся ледь припорошене сивиною. В голосі ні сліду старечого звучання; справді, якби не ця біла борода, можна б сказати, що кардиналові шістдесят.

Щойно за яку годину дуже жвавої розмови помічаю перші легкі прояви втоми. Голос починає спадати, втрачає свою наснагу, жести рук менше впевнені, наша розмова словільноється. Адже знаю: ця могутня, на перший погляд, людина має за собою майже вісімнадцять років, проведених у радянських в'язницях і концентраційних таборах. Кожний, хто там був або ознайомлений з дотичними описами, орієнтується, що це значить.

«ГАЛЕРНИК ІСУСА ХРИСТА»

Підозріваю, що польський еміграційний читач (а крайовий і поготів) не знає нічого, а в найкращому випадку небагато про кардинала Сліпого. Ось жменя інформацій у телеграфічному скороченні: Йосиф Коберницький-Сліпий наро-

дився 17 лютого 1892 року, гімназію закінчив у Тернополі і вступив до львівської семінарії. Духовні свячення отримав 1917 року, доповнив свої студії в Інсбруцькому університеті й у римському Грегоріянумі. Коли повернувся до Львова, був уже доктором теології та мав титул *magister agregatur*, здобутий саме в Грегоріянумі. 1925 року став ректором семінарії у Львові й одночасно, згідно з волею митрополита Шептицького, приготувався перейняти після нього митрополічу столицю. Офіційна номінація відбулася в листопаді 1939 року, кілька тижнів після зайняття Львова Червоною армією. Тодішній папа Пій XII затвердив номінацію негайно.

Владу над митрополією перебрав архієпископ Йосиф Сліпий 1944 року, зразу по смерті митрополита Шептицького, вже під час повторної радянської окупації. Усю першу зиму НКВД не рухало митрополита; заарештувало його щойно в квітні 1945 року. Почалася довголітня мартирологія. Перших два роки — тюрма в Києві, виснажливі допити, навіть фізичні тортури. У висліді відмови перейти на православ'я і підпорядкуватися призначеній Москвою церковній владі — присуд на вісім років. 1953 року повторний присуд, цього разу безреченцевий; у 1957 році — наступні сім років. Одночасно мандрівка етапами з однієї тюрми в другу, табори в автономній республіці Комі, в Єнісейському краю, врешті, в мордовських лісах. Дорога Ухта—Кожва—Печора—Інта—Воркута мусіла застати глибоко в пам'ять не одного польського в'язня 1940—41 років. Кардинал Сліпий пройшов її на самому початку своєї мартирології.

Упродовж довгого часу про його долю не знали на Заході нічого, навіть — чи живе. Перша автентична вістка надійшла раною весною 1956 року, отже щойно після одинадцяти років каторги. Була це листівка, адресована до о. Лади, який жив у Відні. Як вказувала зворотна адреса, листівку вислано з табору Маклаково, пошта Кузьминка, Красноярський край. Ось лаконічний, але який же вимовний текст:

«Дорогий Брате! Сердечно дякую за пам'ять, за таку велику пожертву й допомогу. Хай молитви до Всевишнього будуть Вам заплатаю. На жаль, прошу надалі нічого не висилати, щоб ще більше не ускладнювати моєї ситуації. Хай Христос буде з Вами. Йосиф М.».

Це зрозуміле. Посилки з-за кордону наражували митрополита на додаткові прикrostі й дошкулювання, тож волів їх зрестися. Ця листівка — єдина, подана особисто, ознака життя. Треба думати, що радянська пошта переслала її до Відня через неухагу. Навіть більшовицькі цензори занепадають іноді на недоліки клясичної пильности й допускаються непристойного бракоробства.

1959 року вийшла книжка італійського єзуїта П'єра Леоні п. з. «Ватиканський шпигун». Леоні був під час війни священиком при італійському експедиційному корпусі на східньому фронті. Залишився в Одесі при місцевому католиць-

кому костюлі, і невдовзі там його заарештували. Обвинувалили у шпигунстві на користь Ватикану (звідси заголовок книжки) і засудили на 25 років важких робіт. 1955 року, завдяки численним і впливовим інтервенціям, його звільнили й дозволили повернутися до Італії.

Восени 1947 року Леоні познайомився з митрополитом Сліпим в етапній тюрмі в Кірові. Розмовляв з ним, а далі відбув разом частину каторжної мандрівки, аж до Печори, де вони розлучилися. «Galeotto di Gesù Cristo» (галерник Ісуса Христа) назвав Леоні митрополита.

1961 року появився в одному канадському видавництві спогад українця, який перебував майже чотири роки в тому ж таборі, що й митрополит (у Темряковському районі, Мордовської автономної республіки). У цьому спогаді наведено чимало подробиць: як митрополит постійно хворів, але ні на хвилину не заломлювався духово; як забирали його декілька разів з табору на нові допити; одного разу повезли аж до Києва «на додаткові допити, спроби й спокуси». Спів'язнів часто розпитували, про що митрополит говорить, які його погляди, а особливо відношення до православ'я і офіційної православної церкви. Либонь, влада плекала все ще надію, що зламає митрополита, і він піде на компроміс.

Уже після звільнення й приїзду митрополита до Риму появилися у віденському «Neues Österreich» спогади Франца Гробауера. Автор споминів — воєнний полонений, засуджений на каторгу, а після багатьох років репатрійований до Австрії. Гробауер зустрівся з митрополитом у таборі в Інті (поблизу Воркути) і познайомився з ним дуже близько. З цих споминів виринає постать людини, яка в найстрахітливіших умовах, кинута на нелюдські страждання, вснажена недугою, терзана, — зуміла зберегти найвищу гідність; людини, яка давала приклад товаришам неволі і збуджувала пошану навіть у своїх катів.

Митрополит неохоче розказує про свої переживання в радянських в'язницях і таборах. Один раз лише, через два роки після звільнення, вихопилося йому під час урочистого вручення кардинальського капелюха декілька слів, може, не скарги, а ствердження, як виглядали ці майже вісімнадцять років: «Я мусів пройти крізь горнило страждання та випити до дна гірку чашу терпіння. Ще свіжий надто той біль, однаково нашої Церкви і мій, щоб зупинятися над ним...» (22 лютого 1965).

«Однаково нашої Церкви...» Ось список єпископів, які поділили митрополиту долю, з тією основною різницею, що не врятувався жоден із них з дому неволі: перемиський єпископ Йосафат Коциловський і станиславівський єпископ Григорій Хомишин померли незабаром після арешту 1945 року. Львівський єпископ-помічник Микита Будка, помер 1949 року, на заслання в Караганді; перемиський єпископ-помічник Григорій Лакота, помер на Воркуті 1950 року; станиславівський

єпископ-помічник Іван Лятишевський, помер скоро після звільнення 1957 року, в наслідок набутих у таборі недуг і загального виснаження; з тих самих причин помер 1959 року єпископ холмський, підляський і волинський Микола Чарнецький. Цей список доповнюють: апостольський візитатор у Німеччині (опікун тамошніх українців) Петро Вергун, помер на Сибірі 1957 року, і три єпископи із Закарпаття: мукачівський, Теодор Ромжа, розстріляний 1947 року; триянівський, Павло Гойдич, помер у таборі 1960 року; триянівський єпископ-помічник, Василь Гопко, звільнений по сімнадцяти роках неволі.

Жертви поміж священниками, ченцями і черницями обчислюються сотнями й тисячами. Їх не злічити, бо й безіменні здебільшого ці мученицькі смерті.

ЯК ДІЙШЛО ДО ЗВІЛЬНЕННЯ?

Звільнення і приїзд митрополита Сліпого до Риму були такими несподіваними, що заскочили цілком італійську та міжнародну опінію. Усе відбулося в найбільшій таємниці. До Москви поїхав по митрополита кардинал Ян Вілмбрандс. Дорога до Риму провадила через Відень, де обидва достойники зупинилися на два дні. Щоб уникнути зустрічі з журналістами, які зібралися громадно на Терміні, митрополит вийшов, не доїжджаючи до Риму, на невеликій станції Орте. Тут уже очікувала ватиканська лімузина. Завезли його спочатку до монастиря в Гротта Феррата на відпочинок. Щойно після двох тижнів переїхав до Риму і поселився на території Ватикану, де проживає і досі в Паляціна дель' Арчіпрете. Там, як я вже писав на початку, прийняв мене 9 лютого 1972 року, саме в дев'яту річницю свого приїзду до Риму.

Коли сенсаційна новина стала загальною власністю, виринуло питання: — Як дійшло до цього, чому Хрущов погодився звільнити митрополита й дозволив виїхати йому за кордон? Тепер, коли Іван XXIII не живе віддавна, вияснено всі таємниці, зникли недомовлення.

Але тоді, на початку 1963 року, преса губилася в домыслах і суперечних гіпотезах. Коли ж незабаром (у березні) Святіший Отець прийняв на аудієнції товариша Аджубея, передового в той час радянського публіциста, і його дружину Раду, рідну дочку Хрущова, сприйнято цю вістку як першорядну сенсацію. Не забракло гострих протестів. Римський тижневик «L'Espresso» написав одверто, що «візита Алексея Аджубея в папи спричинила католицькій опінії великий психічний струс». Більшість коментаторів прихилилася до здогаду, що йдеться тут про тактичний хід із боку Москви.

Інтерпретація найпоширеніша: прийняючи зятя Хрущова, Іван XXIII виявив своєрідний реванш за звільнення митрополита Сліпого. Італійський тижневик «Il Borghese» пішов

трохи далі, висуваючи здогад, що ініціатива вийшла від Хрущова і що це його весь задум, який згодом Апостольська Столиця охоче прийняла. Той же тижневик писав у тих днях: «Стверджуємо, що порушення в католицькому таборі ввійшло в небезпечну стадію. Тепер зобов'язують тільки чисто релігійні принципи, оперті на догмах, Об'явленні, Правдах Віри. Усе інше не йде в рахунок». Цим способом автор статті натякав, що папа залишається надалі найвищим авторитетом у справах віри, але його дипломатичні почини у відношенні до Москви заслуговують бути відкинені, і навіть найправовірніший католик не мусить пристосовуватися до них.

Оця візита мала негайні й досить невеселі наслідки: факт, що італійська лівія вийшла з найближчих виборів зміцнена; самі комуністи отримали понад мільйон голосів більше. Важко було не добачити тут причинового зв'язку. Найпримітивніші виборці міркували, що коли папа приймає комуністів на авдієнції, — ніщо не стоїть на перешкоді католикові голосувати за комуністичний список. Згодом розійшлася поголоська — може, плітка, — що Іван XXIII розплакався, почувши такий закид. Аджеж діяв він з усією доброю волею, не сподівався таких наслідків. Припустімо, що так було й справді. Але Іван XXIII почав перший витоптувати стежки, на які за Павла VI Ватикан ступив явно й виразно, щоб не сказати — з усією демонстративністю. Східня політика Апостольської Столиці сконсолідувалася в 1970--71 роках. І іронія долі хотіла, щоб посилення тієї політики збіглося з 375 роковинами Берестейської унії та 325 Ужгородської унії, яка поширила унійні справи на Закарпаття, що здавна становило частину угорської держави.

Москва відповіла на згадку цих історичних роковин урочистою заявою про остаточну ліквідацію унії на землях, окупованих Радянським Союзом у висліді другої світової війни. Цю врочисту проклямацію проголошено під час інтронізації нового московського патріярха Пімена в Загорську. Присутні там представники Ватикану не вважали доцільним висловити свій протест. Скажімо, такий протест під гарячу руку, в самому Загорську, міг бути уважаний яскравим надужиттям гостинности, ба й навіть провокацією. На жаль, Апостольська Столиця не взяла слова в цій справі також і після факту. Однобічне, узурпаторське скасування унії відбулося під акомпаньямент глухої мовчанки Апостольської Столиці. А в таких випадках мовчанку звичайно вважають згодою.

Пригадаймо, що радянська влада скасувала унію 1946 року, на т. зв. синоді, що його скликало НКВД до Львова. Зізнали тоді горстку священників-відступників (не було поміж ними ні одного єпископа), які погодилися перейти на православіє. І вони ухвалили все, що їм подиктовано. Головним ліквідатором унії був товариш Підгорний, той самий, що згодом по роках став «президентом» Радянського Союзу. Той же самий, якого прийняв Павло VI відносно недавно на авдієнції.

Навіщо було потрібне Москві це врочисте повторення після 25 років? Імовірно на те, щоб дати Римові пересторогу: «Хай вам не мріються якісь релігійно-церковні ревіндикації, нема жодних уніятів, вам вільно розмовляти лише з представниками московського патріархату, яких суворо контролює товариш Куроедов!». Трохи згодом доведеться присвятити йому більше уваги.

ДЕКІЛЬКА ІСТОРИЧНИХ ДАНИХ

Фльорентійська унія, підписана в половині 15 сторіччя, не вдалася з дуже багатьох причин і залишилася на оздобних пергаменах. Не вдалася передусім тому, що європейський Захід не був спроможний прийти з успішною допомогою догоряючій візантійській імперії. Коли ж після героїчної оборони впав Константинопіль і на куполі Святософійського собору, замість хреста, заблистів півмісяць, справа була заздалегідь засуджена на невдачу.

Щойно по сто кількадесятьох роках відновлено ідею Фльорентійської унії в Речіпосполитій Польській, чим здобуто ревних послідовників і бойовиків однаково з польського і руського (українського й білоруського) боків. У листопаді 1596 року відбулася проклямація унії в церкві св. Миколая в Бересті Литовському (а не в Бересті над Бугом, як заблаглося якимсь тупим урядничиськам назвати це історичне місто). Головним подвижником були з українського боку київський митрополит Михайло Рогоза, а також єпископи Кирило Терлецький та Іпатій Потій. Тогочасний папа Климент VIII, розуміючи важливість з'єднання церков, пішов на всілякі поступки щодо збереження східнього обряду, а особливо щодо уділювання Святого Причастя під двома видами.

Берестейська унія, доповнена п'ятдесят років пізніше Ужгородською, поширила об'єднання на Підкарпаття. Вона мала бути першим кроком на дорозі до створення Патріархату України, з наступним завданням променіти на весь православний Схід. Так саме роллю майбутнього патріархату бачили в Римі. Про те свідчать чітко коментарі секретаря Святої конгрегації для справ поширення віри, о. Франческо Інголі, до проекту, який висунули 1629 року митрополит Вельямин Рутський (католик), а також єпископ Йов Борецький і Петро Могила (православні). Якби цей проєкт був реалізований, це відтягло б одним махом усі впливи двох патріархів, які суперничали на цих теренах: царгородського і московського.

Але ця могутня історична візія не могла здійснитися. На перешкоді стали нещасні польсько-козацькі війни, а в їх висліді Андрусівський договір розтяв живе тіло України. Неповний успіх унії спричинив невдачу договору в Гадячому, який не зміг надробити фатальних переяславських постанов. Чия вина? Якщо захочемо приписати її лише одній стороні, то напевно розійдемося з правдою. Коли під буками козаць-

кої черні в Ніжені впав Юрій Немирич, — гадяцький договір закопано. Непоступливість з польського боку зробила також своє. А треба нагадати й те, що папські нунції зміцнювали цю поступливість своїм постійним натиском на короля, сенат і сойм.

Упродовж 18 сторіччя Берестейська унія опанувала поступово переважну частину Білорусії й Чорної Русі, галицько-львівську митрополію, частину Волині й Поділля. В імперії Габсбургів поширилася на Закарпатську Русь, на Буковину й частково на румунські області Семигороду. Поділи Речіпосполитої завдали унії першого могутнього удару. Катерина II, настільки пнучка в своїй політиці, що в певний час стала покровителькою єзуїтського ордену (на Вітебщині й Могилівщині), зразу взялася до ліквідації унії за допомогою найсуворіших, варварських засобів.

По її смерті настало часове втихомирнення й відпруження. Павло I, який ненавидів свою матір, з принципу нівечив її почини; його син Олександр намагався заробити опінію освіченого ліберала. Щойно репресії, які почав Микола I після листопадового повстання, вдарили поновно всією силою по уніятській Церкві. За панування Миколи I і Олександра II унія зникла на схід від Бугу. За Олександра III прийшла черга також на землі над Бугом: Холмщину, Підляшшя. Мартирології холмських уніятів не потрібно описувати, вона ж загальновідома. Коли Микола II, примушений революційним рухом, оголосив толеранційний едикт, насильно справославлені уніяти переходили найчастіше на римський католицизм.

Унія втрималася під австрійською окупацією і тривала, очевидно, в Другій Речіпосполитій. У другій половині вересня 1939 року, коли Червона армія вторгнулася в майже не захищені кордони й залила землі поміж Збручем і Сяном, митрополит Андрій Шептицький звернувся до свого духовенства такими словами: «Перегорнулася сторінка історії, настала нова епоха. Зустріньмо її покірною молитвою і міцною надією на безмежну добрість і милосердя Ісуса Христа, який повертає все на Божу славу і для нашого добра...».

Справді! Що ж залишилося в новопосталій ситуації уніятському духовенству, крім молитви й тихої надії? Але тоді, 1939 року, ще не вибила остання година жаху і мучеництва. Щоправда, радянська влада майже негайно зліквідувала Богословську академію у Львові, закрила багато уніятських святинь, заарештувала якусь кількість священників, але масових переслідувань покищо не було. Щойно друга більшовицька окупація, починаючи від літа 1944 року принесла те, чого можна було побоюватися спочатку: ліквідацію уніятської Церкви. Звичайно, це не була цілковита ліквідація. Не зважаючи на страшні втрати, ця Церква існує далі, захована в підпіллі, в катакомбах. Відомо, що діє нелегально деяка кількість священників, вони відправляють потайки Богослужби й наділяють Тайнами. Скільки їх — хто ж полічить! Історія цієї Церкви

буде написана колись; надіймося, що в щасливішому майбутньому!

НЕВЖЕ ВІДПИСАНІ НА ВТРАТУ?

Відповідно з розвоєм діялогу поміж Ватиканом і Московою посилювався неспокій в українській діаспорі. Долучилася найжачена гострими колючками справа негативної постави до проекту створення українського патріярхату. Широким відгомном відбився на українській еміграції відомий лист недавно померлого, а тоді ще живого, кардинала Тіссерана (я писав про це докладно минулого року в «Культурі», в статті п. з. «Тінь Поссевіно»¹). Павло VI довгий час не забирав особисто голосу в цій справі, і з його мовчанкою пов'язувано деякі надії, які остаточно виявилися безпідставними. Коли Святіший Отець обізався нарешті, — підтвердив усі застереження, які раніше висунув Ватиканський Секретаріят.

Це застереження передусім формального типу. Розглядати їх — зайняло б надто багато місця. Не важко повалити аргумент, що проголошення патріярхату розюшило б радянську владу та спричинило б іще більші переслідування уніятів української національності. Еміграційна преса відповіла на це з повною слухністю, що вже ніяк погіршити ситуації; більших переслідувань годі собі уявити. І якби ж ішлося лише про патріярхат! Панує загальне переконання, що Ватикан відмовився обороняти уніяцьку Церкву в ім'я туманних надій на екуменічне наближення з російським православ'єм. Ніяк позбулися враження, що йдеться не лише про екуменізм, а що ожили давні мрії повернути Росію на католицизм.

Як уявляють собі це римські батряноносці в практиці — невідомо. Понад п'ятсотрічний досвід з Московою (починаючи з Фльорентійської унії), очевидно, пішов у ліс.

Будь-які зв'язки Ватикану з росіянами ніколи не були й не є спроможні змінити безкомпромісово ворожої постави Москви до уніяцької Церкви. Так було за царів, так є і тепер. Не йдеться лише про релігійні справи, ще більше — про національні. Берестейська унія була визнана з самого початку, як підступна спроба (відомо: «кварные ляхи»!) вбили клин поміж «дві вітки одного російського народу». Православ'є мало нівелювати національні, психічні й культурні різниці поміж Московою й Україною; унія ці різниці підтримувала.

Руйнуючи унію, радянський уряд не зробив жодного оригінального винаходу, а нав'язав до давньої традиції, пішов дорогою, яку докладно намітили Катерина II і Микола I. Крайньо націоналістичний, монархічний відлам російської еміграції прийняв ліквідацію унії з неприхованим ентузіаз-

¹ Антоніо Поссевіно, єзуїт. У 1581 році папа Григорій XIII вислав його до Росії на таємні переговори з царем Іваном Грозним про церковну унію Росії з Ватиканом. — Прим. перекл.

мом. Я писав уже з іншого приводу, що газета «Наша страна» («Наша країна»), яка виходить у Буенос-Айресі, назвала цю ліквідацію «актом історичної справедливості». Ось «штучно відірвана від релігійної єдності частина російського народу» повернулася до тієї єдності. Як же не радіти! А що «акту справедливості» довершили руки радянських енкаведистів — нічого не вдієш. Буває. Святий дух літає, де хоче, а Боже Провидіння проявляється не раз найбільш несподіваним способом. Червоний Кремль успадкував ворожість до унії від царської імперії, як один з постулятів типу *non possumus*.²

Кардинал Сліпий ще перебував у радянському концтаборі, коли відбулося відкриття II Ватиканського собору. На соборі появилися, як обсерватори, два представники офіційної православної Церкви в Радянському Союзі: протоерей Віталій Боровой і архимандрит Владимир Котляров. Зібрані на соборі уніятські українські єпископи постановили використати цю нагоду і проголосити меморіал у справі переслідування уніятської Церкви в Радянському Союзі. Цей меморіал був сторпедований, і лише його уривки потрапили до преси, завдяки недискретності американського журналіста, видавця й редактора «Saturday Review» Нормана Кузіна, який згодом відправ деяку роллю при звільненні митрополита Сліпого.

Архимандрит Котляров запротестував проти меморіалу в досить гострій формі. «Надійний початок собору, — сказав він, — переконав нас, що зібрані Отці також у кінцевих працях висловляться за мир і міжнародну співпрацю. Мушу одначе ствердити об'єктивно, що в соборі беруть участь особи, які ніяк не є задоволені з такого ходу справи. Належать до них передусім політичні емігранти, які входять у склад українського духовенства. Вони пробували заколотити приязну атмосферу, яка супроводила наш приїзд, і розбити початок добрих взаємин з католицькою Церквою. Ці спроби були однак одноголосно осуджені... і не знайшли відгуку в широких церковних колах...»

Котляров мав рацію настільки, що справді у Ватикані вчинено все, щоб ініціатива кільканадцятьох українських єпископів не була підхоплена й не набрала розголосу. Але залишився страх, що єпископи можуть повернутися до неї. Може, саме завдяки цьому пощастило вигоргувати звільнення митрополита Сліпого? Чи думка про нього дозріла під час «дипломатичного чайку», що його влаштував для московських гостей генерал Густаво Теста, з участю кардинала Віллебрандса? Так саме представив цю справу відомий італійський журналіст, Фабрічо де Сантіс, у мілянському «Corriere della Sera». Де Сантіс звичайно добре поінформований про закулісні розгри у Ватикані.

Як там було — так було, але безсумнівно у Кремлі прийшли до висновку: щоб утримати політику наближення,

² Не можемо — лат. Церковна католицька формула для окреслення невідкличної вимоги. — Прим. перекл.

треба піти на ефективний жест, на якийсь сенсаційний хід, який полегшив би Ватиканові продовжувати започатковану політику. Інтерес лежав, як на долоні, тож не треба було надто довго чекати на відповідне рішення. Собор розпочався в жовтні 1962 року, у середині листопада відкинено меморіал українських єпископів, «дипломатичний чайок» відбувся десь на початку грудня, а вже 27 січня 1963 кардинал Віллебрандс прибув літаком до Москви, щоб заопікуватися митрополитом Сліпим, звільненим з табору попереднього дня.

Віллебрандс це безперечно «персона грата» в радянській столиці. Ще перед собором відбув він подорож, оточену суворю таємницею, яка одначе не змогла залишитися секретною. Маю на думці його московські переговори (вересень 1962) про прибуття обсерваторів на собор, проти чого сам патріарх Олексій так енергійно застерігався. Місія Віллебрандса увінчалася повним успіхом. Як особа, вже добре впроваджена в «середовище», він поїхав по кардинала Сліпого, а вісім років пізніше репрезентував Ватикан на урочистостях у Загорську, де ще раз похоронено Берестейську унію — при мовчазній, як сказано, апробаті Риму. Але тоді в час собору, не було ще підозрінь, що може дійти до таких крайніх ходів, які виявилися, на жаль, очевидною капітуляцією супроти Москви.

Про меморіал українських єпископів скоро забули, бож події чергувалися одна за однією з блискавичною швидкістю. У лютому приїхав до Риму кардинал Сліпий, у березні признали папі нагороду швейцарсько-італійської Фундації Бользано «за діяльність на користь миру», зараз після цього прийшла візита Аджубея, а в червні того ж року помер Іван XXIII. Новим папою став дотеперішній архієпископ Міляну кардинал Монтіні, який під іменем Павла VI керує Петровим кораблем досі. Політика наближення до Радянського Союзу набрала за його понтифікату ще більше динамізму.

Не бракує одначе голосів протесту, хоча не завжди націлених безпосередньо. Восени 1971 року відбувся в Римі V Синод українського єпископату, з участю двадцятьох уніятських єпископів з усіх осередків української діаспори: з країн Західної Європи, із Сполучених Штатів, Канади, Бразилії, Аргентини, навіть із Австралії. V Синод урочисто відсвяткував 375 роковини Берестейської унії і 325 роковини Ужгородської унії. З цієї нагоди видано спільний пастирський лист до всіх вірних, розсіяних по цілому світу. Лист цей був зредагований дуже обережно, щоб не вразити Ватикану. Знайшлося в ньому декілька речень протесту проти релігійних переслідувань у Радянському Союзі, а особливо проти заяви московського патріарха Пімена про ліквідацію унії.

Делікатно порушено в ньому справу патріархату, постановлення якого «було б згідне з нашою історичною боротьбою і з постановами II Ватиканського Собору». А одночасно: «мусимо зрозуміти тимчасові труднощі, на які натрапляє тепер Святіший Отець Павло VI, незалежно від його найліпшої во-

лі...». Гостріших слів ужив тоді у своїй промові, виголошеній під час посвячення церкви Жирівської Матері Божої в Римі,³ архієпископ-митрополит Вінніпегу, Максим Германюк:

«Протестуємо перед усім цивілізованим світом проти топтання основних прав людини радянським комуністичним урядом, який безоглядно і безжалісно переслідує Українську Католицьку Церкву й Українську Православну Церкву, а також інші християнські промади в Радянському Союзі. А зокрема зголошуємо наш гострий протест проти заяви нового патріарха Російської Православної Церкви Пімена, який на соборі в Загорську, в червні 1971 року, заявив, що ліквідація Берестейської унії в 1946 році, у Львові, і 1950 року, в Пряшеві, є великою подією в історії російської Церкви. Російська Церква ніколи не мала і сьогодні також не має найменшого права промовляти від імени нашої Української Католицької Церкви».

Як у пастирському листі, так і в промові Германюк підкреслив енергійно факт, що боротьба ведеться не лише за уніятську Церкву, але також за свободу й незалежність українського народу. Ювілейні святкування і проголошені заяви відбилися в міжнародній пресі дуже слабим відгомном. Немає сумніву, що цього роду заяви найрадіше промовчуться. А вже Ватиканові напевно не залежить, щоб їх розповсюджувати.

Поміж українцями закріплюється дедалі гіркіше переконання, що їхня Церква на землях, які опинилися під радянською владою, остаточно відписана на втрату. Павло VI багаторазово давав вислів своїм батьківським почуванням до українських католиків східнього обряду, але красномовні слова не можуть перекреслити фактів. 6 листопада 1971 року, у своїй відповіді на вірнопідданчого листа Синоду українських єпископів, Павло VI уділив апостольське благословення, але виразно підкреслив, що він має на увазі українців-уніятів, розсіяних по світу (*fidei ucraini sparsi nel mondo*).

ЕКУМЕНІСТИЧНІ ОМАНИ

З фотографії з-перед десяти років споглядає добряче обличчя Івана ХХІІІ: приязний жест, усміх трішки благодушного сільського пароха. Папа розмовляє з обсерваторами, яких делегував на собор московський патріарх. Шттивні, асирійські обличчя. Очі ледь споглядають з-під опущених повік, вираз уст губиться в густих чорних бородах. «Отці» Віталій Воровой і Володимир Котлярів, визначені — ким? Формально тогочасним патріархом Олексієм, фактично — сірою еміненцією офі-

³ Автор має на увазі церкву св. Сергія і Вакха в Римі, в якій знаходиться чудотворна ікона Жирівської Матері Божої. — Прим. перекл.

ційної православної Церкви, лєнінградським митрополитом Никодимом.

Той Никодим зветься насправді Борис Ротов і, як здається, добігає тепер сороківки. Не знаю точної дати його народження, але якщо я помилився, то лєдве на кілька років. Має за собою кар'єру справжнього метеора. Вийшов з духовної академії 1955 року, а вже після чотирьох років став секретарем патріархату й заступником Карпова, голови т. зв. Ради для справ Російської Православної Церкви при Раді міністрів СРСР. Незабаром став лєнінградським митрополитом. У 32 роки! Істинно, кар'єра без прецедентів! Щодо Никодима, ніхто із зорієнтованих не сумнівається, що це видатний агент КГБ, як і визначені ним посланці на собор.

Згадана рада є, зрештою, зверхньою владою над патріархатом. Помисел був, безсумнівно, геніяльний. Більшовики скасували «Святейший Синод», відродили патріархат, але вчинили з нього своє слухняне знаряддя. Товариш Куроедов, теперішній голова ради, меткіший, динамічніший і безоглядніший, ніж його попередник, є просто радянським втіленням горезвісного обер-прокурора Победоносцева. Патріарх — це ширма, щоб обманювати наївних, або таких, які хочуть бути обмануті. Коли Іван XXIII прийняв Аджубея, дехто визнав це за ляпаса на адресу християн різних віровизнань, переслідуваних і страдальних у Радянському Союзі. Павло VI пішов далі, приймаючи Підгородного. А в 50 річницю відновлення патріархату вислав до Москви ґратуляційного листа, в якому згадав із визнанням про відродження й незалежнення православ'я від світської влади. Чи йшлося тут про абсолютну жахливу непоінформованість, а чи про щось інше? І чи можна бути так *непоінформованим*?!

Екуменізм має сенс тоді, коли включаються в його тецію церковні ієрархії, які мають за собою запліччя у вигляді маси вірних. Отож, справжні православні вважають офіційну православну церкву (тобто церкву Олексіїв, Піменів, Никодимів, Борових і Котлярових) інституцією, яка вислугується перед антихристом. А тих, які входять з ними в «коншахти», трактують не як Христових слуг, але як ворогів Христа. Не вдалася спроба підпорядкування православної церкви на Заході московському патріархові. Досягнені щодо цього успіхи виглядають скоріше злиденно у відношенні до накреслених плянів. І трапилася несподівана подія: Олександр Солженицин написав листа до російського патріархату, обвинувачуючи його в зраді християнства. Якби цього листа написав був хтось інший, ніхто не звернув би на нього ніякісінької уваги. Але тому, що автор — нобелівський лавреат, преса на Заході надала листові розголосу, досить неприємного для ентузіастів, які з таким запалом поширювали екуменізм на офіційну російську церкву, на хитрих поліційних агентів, переодягнених у єпископські ризи.

Коли лід вечір 9 лютого ц. р. я кінчав розмову з «Христовим галерником», радянським каторжником, вигнанцем з митрополії, успадкованої по Андрію Шептицькому, рясний дощ періцив у темні шиби Паляціна дель' Арчіпреге. Кардинал Сліпий старався не виявляти втоми, але я не сумнівався, що пора вже кінчати. Кардинал неохоче зустрічається з журналістами, не дає інтерв'ю і має на це поважні причини. Може, я наполягав би, якби не з'ясовував собі ситуації. Але в деяких життєвих обставинах мовчання буває вимовніше, ніж суеслівні заяви.

Кардинал Сліпий провів майже вісімнадцять років у радянських тюрмах і концтаборах. Коли заарештували його ті, які сьогодні горляють про мирне співіснування і висловлюються з найвищим визнанням про ідею екуменізму, він був у силі віку. Тепер він на старості літ, і на його плечі впала нелегка боротьба за справи, які ж непопулярні в сьогоднішньому світі. Має проти себе змову могутніх сил, що їх поборовати тим важче, бо діють часто приховано.

Порушені тут проблеми обговорюються рідко на сторінках польської еміграційної преси. В Польщі не можна писати про них взагалі. А не повинні бути байдужі полякам. Це одначе окрема тема: чи і яку роль відіграє в цьому всьому польська сторона? Не слід обходити цього питання. Думаю, що «Культура» помістить у найближчому часі вичерпну відповідь, хоч би мала вона випасти для нас неприємно.

З польської переклала О. М.

Третя конференція балтицьких студій

А. Білінський

Від 11 до 14 травня 1972 відбулася при Торонтському університеті третя конференція балтицьких студій. Такі конференції відбуваються раз на два роки. Вперше дослідники балтицьких питань зішлися в 1968 році, у Мерілендському університеті, College Park, Md. (США). Друга конференція відбулася в 1970 році в California State University, San Jose, California (США). Третя конференція в Канаді була настільки вдалою, що краще її назвати міжнародним з'їздом у цих питаннях. З кількох причин вона є цікавою і для нас українців. Автора цих рядків запрошено було дати доповідь на тему «Теперішня політика в балтицьких державах і на Україні: порівняння і контрасти». Він був на конференції з початку майже до самого кінця, намагався збирати якнайбільше вражень, спостерігати «всіх і вся».

Місто Торонто спочатку не справляє гарного враження. Йдемо автом мило за милюо вулицею Блур, яка, може, колись була величавою магістралею. Тепер всюди низькі будинки стилно «напівдикого заходу» — подібні будинки побачите і в Ньюарку, Н. Дж., в Клівленді, Детройті, Чикаго. Парки й футбольні площі завалені купами пластикових мішків зі сміттям: щойно закінчився страйк сміттярів, не встигли ще всього прибрати. (При від'їзді парки вже виглядали як парки). Центр міста, проте, й особливо університет Торонто — канадський Оксфорд — вражають своєю чистотою. Підземка просто виблискує: їдеш і насолоджуєшся здобутками міської цивілізації, яка чомусь пройшла повз Нью-Йорк або, може, з нього втекла? Найсильніше враження справили на автора нові університетські будови: гуртожитки-хмаросяги, нова, ще не закінчена бібліотека. Стиль відважно модерністичний, але при тому лагідний і приємний для ока. Височезні фасади гуртожитків різними геометричними елементами розбито на менші клітки. Вони дуже нагадують європейський стиль будови, не є такі шаблонно-одноманітні, як університетські будинки в США.

Після привітань від адміністрації університету розпочинається конгрес. Перша загальна доповідь з'їзду: «Балтс чвертьстоліття балтицьких літератур в екзилі». Говорить відносно молодий професор Ivar Ivask з University of Oklahoma. Говорить більше години, але до речі, красномовно, навіть елегантно, без зайвих «патріотичних фраз». Тяжко неспеціалістові стежити за аргументами, не знаючи поодиноких письменників і поетів. Але проблеми екзильної літератури литовців, латишів та естонців не є дуже відмінні від проблем

української літератури: знайти читачів, вийти з емігрантського гетто, але й не тратити духового зв'язку з батьківщиною. У програмі є ще одна пленарна, дуже цікава доповідь про різниці між північно-західними радянськими республіками (Білорусією, Литвою, Латвією і Естонією). Доповідачем є професор Каліфорнійського університету в Irvine і редактор бюлетеня „Estonian Events“ Rein Taagera, який має докторат з фізики і ступінь магістра з міжнародних відносин. Професор Таагера не тільки прекрасний, відданий і об'єктивний науковець, але й добрий політик: намагається винести естонську і загально-балтицькі проблеми на ширші води, порівнює відносини в балтицьких республіках з залишком Карельської, а головне — з Білорусією і з Україною. Його висновок щодо останньої, про яку він коротко згадав у своїй півторагодинній доповіді: «Ясно, що Україна не стоїть „між національною самобутністю і цілковитим винародженням“ („between nationhood and extinction“), як це є у випадку Білорусії і, в наслідок російської іміграції, може статися з Латвією і з Естонією. Економічно Україна розвинена нерівномірно і назагал прогресує повільніше, ніж яканебудь з (чотирьох) північно-західних республік; у цьому відношенні Білорусія, що вибивається скоро наверх, є найбільш подібною до Литви». Доповідач м. і. підкреслює, що під час перепису населення 1970 року менше українців (42%), ніж латишів, подали, що вони вільно владують російською мовою. Під час спільного обіду говорив відомий старший історик Росії Oswald P. Backus з University of Kansas; на бенкеті промовляв президент Асоціації для поширення балтицьких студій (Association for the Advancement of Baltic Studies або AABS), професор Jaan Puhvel з University of California, Los Angeles.

Як на з'їздах всіх американських і канадських товариств, доповідачів розподілено між дискусійними семінарами з лінгвістики, літератури, історії та інших суспільних наук (наприклад, економіки й політики). Згідно з програмою, було аж 80 доповідачів. Їх потім критикували офіційні опоненти і присутні в залі. У це число не увійшло з десяток учасників окремих організованих дискусій (так звані panel discussions). Господарі конференції (верхівка AABS, зокрема ініціативна група з університету в Торонто) навмисне запросили не тільки науковців балтицького походження, але і чужинців, які в такій чи іншій мірі цікавляться балтицьким питанням. Запрошено також гостей «з інших советських республік». Про Білорусію, наприклад, говорив білорус Ян Запруднік, професор історії з Queens College, City University of New York. З українців було в програмі нас троє: професор Всеволод В. Ісаїв, з Торонтського університету, який дуже зручно й тактовно керував дискусією про багатокультурність і етнічний розвиток у Канаді („Multiculturalism and Ethnic Development in Canada“); професор Роман Шпорлюк, з Мічиганського університету був одним з офіційних коментаторів-опонентів на сесії, на якій автор давав свою доповідь. 14 на-

уковців-доповідачів приїхали здалека. Один філолог прибув аж з Південної Австралії; я нарахував шість учасників із Західної Німеччини, п'ять з Швеції (де живе чисельна балтицька еміграція), по одному з Норвегії й Фінляндії. Дуже тактовно й мудро було з боку господарів включити в програму конференції аспірантів (так званих *graduate students*). На спеціальній сесії, наприклад, виступали сім докторантів, що пишуть дисертації на балтицькі теми в таких університетах, як Гарвард, Торонто, Індіана (аж четверо) і Кент Стейт (Огайо). Аспірантура — це нормально дуже цікавий, але й дуже важкий період у житті молодих науковців; часто-густо аспірантів трактують, як пасинків. Загалом дуже приємно вражало присутність багатьох молодих студентів і студенток, бачили ми їх з дружиною більше, ніж на будь-якій славістичній конференції.

До речі, радикально-бородатих студентів (і професорів!) є вже обмаль і в Торонто. У травні ще не було постійного президента-ректора університету Торонто. З старих університетських газет довідався, що кілька тижнів перед конференцією були маленькі заворушення в університеті. Адміністрація університету хотіла обмежити користування книжками з ще не збудованої бібліотеки покищо студентами, професорами та людьми з академічного світу взагалі. Тому що уряд провінції Онтаріо дав на бібліотеку поважну субсидію, радикали між студентами й професорами почали обстоювати право «всього народу» користуватися суто науковою бібліотекою. Що буде тоді, як почнуть організуватись радикальні бібліотекарі? (На балтицькому з'їзді виступали і бібліотекарі. Вони говорили про бібліотечні ресурси для балтицьких студій. Здається, всі вони були помірковані). Студенти департаменту політичних наук домагаються більшого впливу на запрошення нових професорів: мовляв, нам треба знавців канадської політики, а відділ запрошує ще одного східноєвропейського експерта. (З відозви студентської організації, причепленої в коридорі університету Торонто). Кажуть злі язички, що після заворушень у Беркелей (Каліфорнія) більш помірковані професори переїхали до університету в Торонто. Куди ж вони втечуть тепер? До Австралії, Нової Гвінеї або, може, відразу на Марс?

Які висновки з балтицького міжнародного з'їзду можемо зробити ми, українці? Балтицька еміграція є порівняно малочисельна, але містить у собі дуже великий процент інтелігенції. З'їзд дав панораму дійсно подивугідних досягнень балтицької еміграції в Європі, Канаді й в США: у ділянці літератури і мистецтва, у дослідженні процесів у балтицьких державах, що входять до СРСР. Співпраця між українською і балтицькою політичною еміграцією, на мою думку, мусить стати одним з наших головних завдань, тим паче, що, здається, не бракує доброї волі з боку балтійців. До мене звернувся один литовський науковець з Вашингтону. Він вважає, що поляки зробили величезну помилку після першої

світової війни: опір народів Східньої Європи проти росіян можливий тільки при співпраці з українцями. Я сам думаю, що фікція, яку в кінці 1940-их і в 1950-их роках деякі люди культивували в Вашингтоні, Нью-Йорку й в Мюнхені, мовляв, східноєвропейська еміграція ділиться на категорію А й на категорію Б, що для тих і других треба окремі радіостанції і різні підходи — в 1970-их роках не цілком несподівано виявилась як фікція.

Не можу забути надзвичайно цікаву доповідь латиського економіста Nicholas Balabkins з Lehigh University (США). Д-р Балабкінс недавно видав книжку про фінансові відшкодування, які Німецька Федеративна Республіка виплатила Ізраїлеві за матеріальні втрати, що були заподіяні єврейській спільноті в Німеччині й в окупованих Німеччиною країнах під час другої світової війни. У своїй доповіді д-р Балабкінс сказав, що коли відразу після закінчення війни єврейські жюла піднесли питання про відшкодування матеріальних втрат (конфісковані підприємства, зруйноване майно синагог, спалені бібліотеки і т. д.), американським і англійським офіцерам і урядовцям було дуже смішно: «не видана це була чудасія», щоб жертви концентраційних таборів ще домагалися грошей за майно. Проте, ізраїльтяни кінець-кінцем досягли свого від уряду Аденауера. Становище українців у світі інакше, але чи не варто було б робити трохи більше, ніж безнастанно декларувати для нас самих, що «нам ся кривда діє», і потім самозадоволено розходитися додому аж до побачення на наступній жалобній академії за рік чи півроку? Можливо, що не варто вже більше будувати грандіозних пам'ятників у кожній країні поселення (принаймні за свої гроші). Чи не пора нам закласти об'єктивну картотеку більшовицької «суспільної тератології» (або науки про всякі звірства, руйніцтво і т. д.). Скільки на Україні знищено церков, коли й якої вартости? Скільки зруйновано музеїв? Які знищено пам'ятки мистецтва, й яка їм ціна? Скільки спалено книжок? Роботи є обмаль. Може, найкраще її зможуть виконувати науковці-емерити при допомозі якоїсь щедрої української фундації: вони знають краще від нас усіх, як оцінити шедеври української архітектури, образотворчого мистецтва і літератури. До речі, відомо, що є українські фундації та подібні інституції, які не знають, на що доцільно витратити гроші, і їх «засолюють» в той чи інший спосіб. У свій час можна буде видати чорну книгу, але цим разом підперту чорними числами: світ, на жаль, звертає більше уваги на числа, ніж на сам плач потерпілих.

Передусім, якщо працювати на дальшу мету, годі переоцінити політичне значення вміло організованого конгресу міжнародного масштабу, прикладом якого може служити виступ балтицька конференція в Торонто. Як я довідався, і в балтицькому середовищі не бракує політичного та іншого тертя. Але на три дні всі різниці забуто, щоб для наукового й політичного світу представити образ єдності й зрілості. Шість

естонських і латиських і (мабуть, також) литовських кредитивних кооператив склалися разом, щоб фінансувати міжнародний з'їзд. Фінансово допомогли конгресові й бібліотека університету в Торонто й федеральний та провінційний канадські уряди. Науково з'їзд, очевидно, не буде завершений, аж поки не вийдуть друком виголошені доповіді (здається, є на це всі дані). Політично з'їзд уже зробив дуже багато.

Чи не варто було б і нам, українцям, подумати про скликання такого міжнародного з'їзду україністики в ширшому розумінні слова десь на американському континенті за п'ять-шість років? Запросити на нього не тільки вчених-українців, але й чужинців, що цікавляться українськими питаннями? Публікувати потім матеріяли з'їзду? Це був би живий пам'ятник політичної еміграції, на який мусіли б звернути увагу й Вашингтон і Москва. Тільки треба було б цей з'їзд дуже добре підготувати, запрошуючи доповідачів принаймі декілька років наперед, створивши відповідну фінансову базу для швидкої публікації доповідей. На мою особисту думку, варто було б також пов'язати такий конгрес з добре відомим американським чи канадським університетом, що прихильно ставиться до українських студій. Може, його відбути в Гарварді?

ЗМІСТ ЖУРНАЛА «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1972 РІК

ПОЕЗІЯ

- АНДІЄВСЬКА Емма: З циклу «Наука про землю» (5).
 БАВОВАЛ Роман: Вірші з циклу «Згорають острови» (1), Наколи (7—8), Уривки для ANNE-MARIE (11).
 БЛИЗНЮК Уляна: Поезії (6).
 БОЙЧУК Богдан: Розмова телефоном (4).
 ВЛАСОВ Орест: Частина дороги (5), Повний подих (10).
 КИЛИНА Патриція: Із «Мінімальних поезій» (3).
 КОВАЛІВ Іван: Музика щодення (12).
 КОВЕРКО Олег: Із нових поезій (11).
 КОЛЕНСЬКА Христя: Весна 1972 року (9).
 КОЛОМИЄЦЬ Юрій: Із нових поезій (6).
 КУЗЬМА Григорій: Дев'ять віршів (2).
 МАКАРИК Ірина: З нових віршів (7—8).
 МОРОЗ Валентин: Сонячна червіль (2).
 НИЖАНКІВСЬКИЙ Богдан: Слово як слово (7—8).
 ОЛЕКСАНДРІВ Борис: Із нових поезій (4).
 ФІЛИПОВИЧ Павло: Із поетичної спадщини (1).
 ЦАРИННИК Марко: Із нових поезій (9).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

- ГЕРБЕРТ Збігнев: Поет при імператорському дворі (4), переклад Вольфрама Бургардта.
 ІЗ СЕРБСЬКОЇ ПОЕЗІЇ (10), переклад Ліди Палій.
 ІЗ ХОРВАТСЬКОЇ ПОЕЗІЇ (3), переклад Ліди Палій.
 МОРИССОН Р. Г.: Поезії (12), переклад Лідії Далекої.

ПРОЗА

- АНДІЄВСЬКА Емма: Роман про добру людину (6, 7—8, 9, 10, 11).
 ГУЦАЛЮК Любослав: Перший і останній розділ з роману «Село» (7—8).
 ІЗАРСЬКИЙ Олекса: Саксонська зима (1, 2, 3, 4, 5).
 ПЕРВОМАЙСЬКИЙ Леонид: З розрізнених записів (12).

ДРАМА

- БОЙЧУК Богдан: Perit (12).

- А. Н.: Григорій Костюк (12).
ВИТВИЦЬКИЙ Василь: Польська новітня музика (4).
ГІРНЯК Йосип: Майстрові образотворчого і словесного мистецтва (7—8).
ГНІЗДОВСЬКИЙ Яків: Моє перше знайомство з Е. Козаком (7—8).
ГРАБОВИЧ Григорій: Нові масштаби в поезії Павла Тичини (11).
ЗАЛЕСЬКА-ОНИШКЕВИЧ Лариса М. Л.: Роботи і антироботи (4).
ІЗАРСЬКИЙ Олекса: Володимир Міяковський (6).
КЛИНОВИЙ Юрій: Василь Софронів Левицький — новеліст (1).
КОЗІЙ Д.: Стефаникова людина в межових ситуаціях (10), Три аспекти самопізнання у Сковороди (12).
КОСТЮК Григорій: Дещо про мою літературну працю (12).
КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: Невичерпний світ поета (12).
МИТРОВИЧ Кирило: Портрет Сковороди (11).
ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН Аркадія: Роля глядача в мистецькому процесі (3), Виставка Е. Козака та його синів (7—8), Українські мистецькі колекції Нью-Йорку й околиці (9).
ПАЛІЙ Лідія: Кіч і його гльорифікація (4).
РЕВУЦЬКИЙ Валерій: Жмут спогадів про Михайла Микишу (3), Михайло Тагаїв (10).
РУБЧАК Богдан: Парнас коміть-головою (1, 2).
СВЕРСТЮК Євген: Іван Котляревський сміється (5), Слідами казки про Іванову молодість (7—8).
СІЯК Дарія: Олекса Новаківський (5).
СОЛОВІЙ Юрій: Розмова з Х. Петровською про музику (3).
ТАРНАВСЬКИЙ Остап: Письменник, що бажав бути собою (7—8).
ТАРНАВСЬКИЙ Юрій: Література і мова (2, 3).
ЧОРНОВІЛ Вячеслав: Слово про Кобзаря (6).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ЕКОНОМІКА

- БЕЙ Омелян: Економічний світ С. Кузнеця (3).
БІЛІНСЬКИЙ Я.: Третя конференція балтицьких студій (12).
БОГАЧЕВСЬКА Марта: Навіщо нам фемінізм? (6).
БРАЙЧЕВСЬКИЙ М.: Змійові вали: легенда і гіпотези (12).
ВИТАНОВИЧ Ілля: Характер й організація соціологічних досліджень на Україні (7—8).
ВІДОЗВА в справі останніх подій на Україні (3).
ДАНИЛЮК Михайло: Лаври і терни (1).
ЗАЯВА Об'єднання українських письменників в екзилі «Слово» (3).
І. Г. (о.): Львівський синод Греко-Католицької Церкви в навітленні сучасника (6).
ІЛЬНИЦЬКИЙ Роман: Радянська концепція української політики у 1917—20 роках (4), Шістдесят днів української політики (7—8), Центральна Рада і більшовики восени 1917 (10).

- ІСАЇВ Всеволод В.: Виховні напрямки і подвійне довкілля (11).
- КАМІНСЬКИЙ Анатоль: Психологічна і політична еволюція, як передумова революції (3), Назрівання революційної ситуації в СРСР (7—8).
- КОРОПЕЦЬКИЙ І.: Чому славісти-українці мало цікавляться українськими темами? (10).
- КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: Початки українізації (1).
- КРАВЦІВ Богдан: Прогресування русифікації в Українській РСР (10).
- ЛАБУНЬКА Мирослав: П'ятий архієпископський синод помісної Української Католицької Церкви (1).
- ЛИСТ Юрія Смолича до редакції «Вітчизни» й уточнення редакції «Сучасности» (10).
- ЛОБODOBСЬКИЙ Юзеф: Про релігію без помазання: ліквідатори Унії (12).
- МАЙСТРЕНКО Іван: Національне питання в СРСР і російська еміграція (9).
- МЕРОШЕВСЬКИЙ Юліюш: Про українсько-польські взаємини (11).
- МІЛЬКОВИЧ Павло: У липні 1972 Джеймса Бонда в Києві не було (11).
- НОВА ХВИЛЯ терору на Україні (4).
- ОДАРЧЕНКО Петро: Наукова діяльність Михайла Драгоманова (7—8).
- ОЗАРКЕВИЧ Іван: Письмо ХХХІV о синоді провінціалним у Львові (6).
- ПРОКОП Мирослав: Новий уклад міжнародних сил і Україна (2), Володимир Стахів — публіцист (3). Два 30 грудня: 1949 і 1971 (4), СРСР напередодні 50-ліття (5), Потрібна самооборона неросійських народів (6), Хмари на святковому горизонті імперії (7—8), Чи ми приречені ворогувати? (9).
- ПРОЦЮК Стелан: Негативи централізованого управління наукою (6).
- РАХМАННИЙ Роман: Канадські перспективи на 1975 рік і далі (9).
- РОЗУМНИЙ С.: Розміщення політичних сил в Комуністичній партії Радянського Союзу (2).
- САМБІРСЬКИЙ Богдан: До характеристики КПЗУ (3).
- СОЛЖЕНЦІН Олександр: Мистецтво — в ім'я Людини (11).
- ХОМ'ЯК Ростислав: Українсько-жидівські «мости» під обстрілом (2), Січневі арешти та реакція світу (3), Січневі арешти під аналізом (6).
- ХРИСТЮК Павло: З'їзд поневолених народів (9).
- ЯМКОВИЙ Л.: Зміюві вали розповідають (12).

СПОГАДИ

- ГАК Анатоль: Правда про Гуляй Поле (9).
- РУДНИЦЬКИЙ Володимир: Із спогадів нотаря (9, 10, 11).
- СМОЛИЧ Юрій: Про В. Підмогильного (5), Про Олексу Слісаренка (4).

ВИСТУП Б. Антоненка-Давидовича, І. Дзюби та В. Черновола в обороні В. Мороза (2).

ДОКУМЕНТИ ЧАСУ (5).

ДОКУМЕНТ про виселювання литовців, латвійців і естонців (10).

ЛИСТІВКА з України про арешти діячів української культури (9).

ЛИСТІВКИ громадського комітету (9).

ЛИТОВЦІ в боротьбі за національні і релігійні свободи (7—8).

МОРОЗ Валентин: Замість останнього слова (1).

ПІСЛЯМОВА до «Пам'яткової записки» акад. А. Сахарова (10).

СТАНОВИЩЕ української меншости в Польщі (10).

ШАЛАМОВ Варлам: Із «Колимських оповідань» (7—8).

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

БОЙЧУК Богдан: Приєднуючись до розмови (7—8).

КАЧУРОВСЬКИЙ Василь: Лист Аркадії Оленській-Петришин (7—8).

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

BOROWSKY Peter: Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Matthiesen Verlag, 1970, 316 S. — *Олег С. Федюшин* (6).

ВІЙОН Франсуа: Життя і твори, переклад С. Гординського. Мюнхен, в-во «Сучасність», 1971, 144 стор.; Із скарбниці світової поезії: Франсуа Війон, переклади Л. Первомайського, «Все-світ», ч. 6, 1971 — *Вольфрам Бургардт* (1).

HAYWARD Max and FLETCHER William C.: Religion in the Soviet State. New York, Praeger Publishers, 1969, 200 pp. — *М. Ч.* (7—8).

KOŹMIŃSKI Maciej: Polska i Węgry przed drugą wojną światową. Wyd-wo Polskiej Akademji Nauk, 1970, 369 str. — *Осип Данко* (9).

ЛЯТУРИНСЬКА Оксана: Ягілка, в-во «Слово», 1971, 52 стор. — *Б. Кравців* (7—8).

TRISKA Jan F.: Constitutions of the Communist Party-States. The Hoover Institute on War, 1968, 541 pp. — *О. С. Ф.* (7—8).

FEDYSHYN Oleh S.: Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917—18. Rutgers University Press, 1971, 401 стор. — *Тарас Гунчак* (6).

FERMENT IN THE UKRAINE. Edited by Michael Browne. The Macmillan Press, 1971, 267 pp. — *Ростислав Л. Хом'як* (2).

ФИЛИПОВИЧ Павло, Література. В-во Української вільної академії наук, 1971, 581 стор. — *А.-Г. Г.* (10).

ХОРВАТСЬКА УКРАЇНІКА — *Антін В. Івахнюк* (5).

В. Р.: Світовий шекспірівський конгрес (3).

ЗАСУДЖЕННЯ Данила Шумука. — Утретє десять років ув'язнення для Юрія Шухевича. — Арештовано Євгена Пронюка, співробітника АН УРСР. — Суд над Іриною Стасів-Калинець та Іваном Гелем, арешт Ігоря Калинця. — Шостий випуск «Українського вісника» (11).

МІЖНАРОДНА ПРЕСА про становище на Україні (10).

М. П.: П'ятдесятиліття Українського вільного університету (1).

О. С. Ф.: Міжнародна конференція про рух опору в Радянському Союзі (3).

ПРЕСОВА СЛУЖБА УГВР: Арешти на Україні були попереджені репресіями діячів української культури. — Українського діяча культури судять за оборону Солженіцина. — Пресо-ва конференція В. Заворацького в Нью-Йорку. — Жиди в Радянському Союзі (6).

«ХРОНІКА ПОТОЧНИХ ПОДІЙ» про репресії на Україні. — Виключення Віктора Іванисенка із СПУ. — Нова жертва КГБ — поет Микола Холодний. — Провокації КГБ (9).

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

КУЗЬМОВИЧ М.: Осінній сезон у Нью-Йорку (2), Виставки зимового сезону в Нью-Йорку (6).

ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН А.: Виставка картин Володимира Прокуди (5), Виставка Юрія Гури (6).

ФЕДИШИН Ірина: Скульптор Михайло Дзиндра (1).

ІЗ ПРЕСОВОГО КЛЮБУ: чч. 1, 2, 3, 4, 7—8.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

КУБІЙОВИЧ Володимир: Мовчати не сміємо! (11).

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Іван Ковалів*. Музика щодення.
- 6 *Богдан Бойчук*. Регіт.
- 39 *Р. Г. Моріссон*. Метафоричне море.
- 42 *Леонід Первомайський*. З розрізнених записів.
- 55 *Іван Кошелівець*. Про невичерпний світ поета.
- 66 *Д. Козій*. Три аспекти самопізнання у Сковороди.
- 79 *Григорій Костюк*. Дещо про мою літературну працю.
- 89 *А. Н. Григорій Костюк*.

ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

- 93 *Михайло Брайчевський*. Змійові вали: легенди і гіпотези.
- 98 *Леонід Ямковий*. Змійові вали розповідають.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 103 *Юзеф Лободовський*. Про релігію без помазання.
- 117 *Я. Білінський*. Третя конференція балтицьких студій.
- 122 Зміст журналу «Сучасність» за 1972 рік.

Окремими книжковими виданнями появились.
друковані в журналі «Сучасність», повісті

Олекси Ізарського

РАНОК
(випродане)

ВІКТОР І ЛЯЛЯ

ЧУДО В МИСЛОВИЦЯХ

САКСОНСЬКА ЗИМА

Перша книжка має 151 стор.; друга — 135 стор;
третя — 127 стор.; четверта — 173 стор.

Ціна: «Віктор і Ляля» і «Чудо в Мисловицях» —
7.— нім. марок або 2.— дол.

«Саксонська зима» коштує 8.— нім. марок або 3.—
дол.; в інших країнах — у валюті, перерахованій на
доляри.

Замовлення просимо слати на адресу
нашого видавництва.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Notttingham

Канада: I. Elhashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10023

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschtikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1972 рік

одно число: річно:

Австралія	0.90	9.— дол.
Австрія	26.—	260.— шил.
Англія	0.40	4.— фун.
Аргентина	1.30	18.— пез.
Бельгія	55.—	550.— бфр.
Бразилія	1.80	18.— н. круз.
Венесуеля	1.50	15.— ам. дол.
Голляндія	4.—	40.— гул.
Канада	1.50	15.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм
США	1.50	15.— ам. дол.
Франція	6.—	60.— ффр.
Швейцарія	4.30	48.— шфр.

Додаткові кошти пересилання
нашого журналу летунською
поштою до Канади і США
становлять 8.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, готовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 222 78-809

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андієвська

Г Е Р О С Т Р А Т И

(роман)

Книжка має 500 сторінок. Ціна 7 доларів;
у Німеччині — 25 нім. марок.

Збірка документів про русифікацію на Україні:

**МОЛОДЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБІ ПРОТИ РУСИФІКАЦІЇ**

Збірка містить «Лист творчої молоді Дніпропетровського»
і три статті з дніпропетровських газет.

Ціна: 1 доляр; у Німеччині — 3,50 нім. марок.

З перекладної поезії появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХІВ'Я МАЧУ ШЧУ

У перекладі Віри Вовк, з ілюстраціями Слави Геруляк.

Ціна: 2,80 доларів; у Німеччині — 9 нім. марок.
Ціни в інших країнах — рівновартість амер. доляра
в перерахунку на місцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даємо опуст.